ΠΑΝΔΩΡΑ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ ΔΙΣ ΤΟΥ ΜΗΝΟΣ.

ΤΟΜΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ.

ΑΠΟ ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1871 ΜΕΧΡΙΣ ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1872.

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΕΥΛΟΓΙΟΥ ΚΟΥΡΙΛΑ
ΛΑΥΡΙΩΤΟΥ
ΞΟΝ ΑΡΙΘ.

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
2213
ΚΥΡ. Γ. ΜΠΟΥΚΛΑΔΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΕΥΛΟΓΙΟΥ ΚΟΥΡΙΛΑ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΠΑΝΔΩΡΑΣ ΛΑΖ. Α. ΒΙΛΛΑΡΑ.

1872.

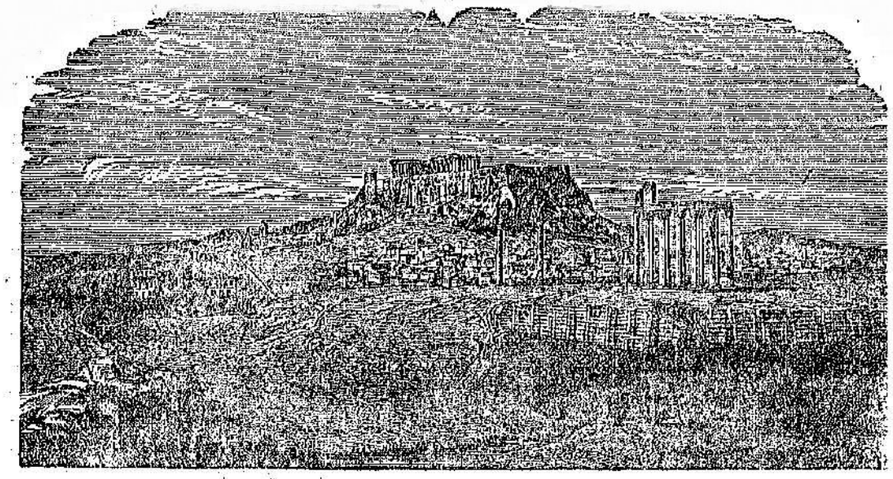

ΠΑΝΔΩΡΑ.

15 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ, 1871. ΤΟΜΟΣ ΚΒ'. ΦΥΛΛΑΔΙΟΝ 514

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ.

Ὀλίγοι εἶναι τὴν σήμερον οἱ μὴ ἀναγνωρίζοντες ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἀνάπτυξις τῆς ἀνθρωπότητος ὑπόκειται εἴς τινα νόμον. Εἴτε θεωροῦντες τὸ ἀνθρώπινον γένος ὡς μόριον τοῦ καθολικοῦ μηχανισμοῦ τῆς φύσεως, ὅστις δι' ἀναγκαίων συνδυασμῶν παράγει πάντα τὰ φαινόμενα τοῦ κόσμου, τοῦ ἀτόμου, τῆς κοινωνίας, τῆς ἱστορίας, καὶ προβαίνει εἰς τὴν πραγματοποίησιν ἀγνώστου τέλους, εἴτε ἐκλαμβάνοντες πάντα τὰ πεπερασμένα ὄντα ὡς δήλωσιν μιᾶς ἀπείρου ὑποστάσεως πραγματοποιούσης ἑαυτὴν καὶ ἀποκτώσης βαθμηδὸν συνείδησιν ἑαυτῆς διὰ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐν τῇ ἱστορίᾳ αὐτοῦ, εἴτε παραδεχόμεροι ἐπὶ τέλους τὴν πνευματικὴν φύσιν καὶ ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος, συνεργοῦντος διὰ τῆς ἰδίας τελειοποιήσεως εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν νόμων τῆς θείας προνοίας, πάντες ὅσοι σπουδαίως ἐπέστησαν τὴν προσοχὴν εἰς τὰς ἱστορικὰς φάσεις τῆς ἀνθρωπότητος, οἵ τε ὑλισταὶ καὶ οἱ πνευθεϊσταὶ καὶ οἱ πνευματισταί, συμφωνοῦσιν ὅτι ὁ νόμος ὑπάρχει ἐν τῇ ἱστορίᾳ οὐχ ἧττον ἢ ἐν τῷ ἀτόμῳ καὶ τῇ κοινωνίᾳ, καὶ τὸν νόμον τοῦτον θεωροῦσιν ὡς ἀντικείμενον τῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης τῆς ἱστορίας. Διὰ τοῦτο ἡ ἱστορία δὲν εἶναι ἁπλῆ ἀφήγησις καὶ καταγραφὴ γεγονότων, οὔτε δρᾶμα παριστῶν ζωηρῶς τὰς περιπετείας καὶ τοὺς ἀγῶνας τοῦ ἀτομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου, οὔτε σύνολον ἀσυναρτήτων καὶ διακεκομμένων σκέψεων περὶ ἠθικῆς καὶ πολιτείας, ἀλλ' ἐπιστήμη στηριζομένη ὡς πᾶσα ἄλλη ἐπὶ γεγονότων, μορφουμένη διὰ τῆς ἐλλόγου παρατηρήσεως αὐτῶν, καὶ ἐξάγουσα ἐξ αὐτῶν γενικὰς ἀρχὰς διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς αὐτῆς μεθόδου, δι' ἧς αἱ ἄλλαι ἐπιστῆμαι μορφώνουσι τὰς ἰδίας αὐτῶν θεωρίας. Καὶ οὐ μόνον περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἱστορικοῦ νόμου συμφωνοῦσιν ἐν γένει οἱ ἐπιστημονικῶς πραγματευόμενοι τὴν ἱστορίαν, ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ κυριωτάτου ἐντάλματος αὐτοῦ, δηλαδὴ περὶ τῆς ἱστορικῆς προόδου, ἥτις οὐδὲν ἕτερον εἶναι εἰμὴ διηνεκὴς μετάβασις ἀπό τινος ἀτελοῦς καταστάσεως εἰς ἄλλην τελειοτέραν, καθ' ὅσον τὴν τελειοποιητικὴν ταύτην πρόοδον ἐναργῶς καθορῶσιν εἰς πάσας τὰς χώρας καὶ ἐποχὰς τῆς πορείας τῆς ὁρατῆς κτίσεως, ἥτις ἀπὸ νεφώδους καταστάσεως ἐν ᾗ διαρῶνται κατὰ πρῶτον τὰ οὐράνια σώματα, διὰ τῆς βαθμιαίας τούτων συστάσεως καὶ διατυπώσεως, καὶ διὰ τῆς ἐμφανίσεως ἐπὶ τέλους τῆς ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ τριπλῆς τῶν

φυτῶν, τῶν πτηνῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων ζωῆς, προβαίνει ἀείποτε ἀπὸ τοῦ ἀορίστου εἰς τὸ ὡρισμένον, ἀπὸ τοῦ ἁπλοῦ εἰς τὸ σύνθετον, ἀπὸ τοῦ ἥττον τελείου εἰς τὸ τελειότερον, ὥστε ἡ ἱστορικὴ πρόοδος τῆς ἀνθρωπότητος δὲν εἶναι εἰμὴ συνέχεια καὶ συμπλήρωσις τῆς καθολικῆς προόδου τοῦ κόσμου.

Ὅτε λοιπὸν μελετοῦμεν τὴν ἱστορικὴν ἀποστολὴν ἔθνους τινός, οὐδὲν ἕτερον ζητοῦμεν ἢ πῶς καὶ μέχρι τίνος ὁ ἰδιαίτερος ἱστορικὸς βίος τοῦ ἔθνους τούτου συνέτεινεν εἰς τὴν πραγματοποίησιν τοῦ καθολικοῦ προορισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ ἱστορικοῦ νόμου. Προκειμένου δὲ περὶ τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῆς Ἑλλάδος, ἤτοι περὶ τῆς ἱστορικῆς ἀποστολῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν πῶς σχετίζεται ἡ Ἑλλὰς πρὸς τὸν προηγηθέντα αὐτῆς ἀνατολικὸν κόσμον, τί ὑπῆρξεν αὐτὴ καθ' ἑαυτήν, ποίαν ἐξήσκησεν ἐπιρροὴν ἐπὶ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κόσμου, εἰς ποίαν σχέσιν εὑρίσκεται πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, τί ἀπέγινε κατὰ τὸν μεσαιῶνα, κατὰ τί συμμετέσχε τῆς ἐν τῷ ΙΕ' αἰῶνι ἀναγεννήσεως, πῶς συνεργεῖ ὁ ἑλληνισμὸς εἰς τὸν σύγχρονον πολιτισμόν, πῶς καὶ διατί καί τοι ὑποδουλωθεῖσα διετηρήθη ἡ Ἑλλὰς μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, πῶς ἀνέζησε, καὶ ποῖον ἔχει τὴν σήμερον προορισμόν. Τὸ θέμα εἶναι εὐρύτατον, καὶ μόλις δι' ὁλοκλήρου πονήματος ἡδύνατο νὰ ἐξαντληθῇ· εἶναι δὲ περισπούδαστον, διότι συνάπτεται μὲ ὅλην τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ διαφωτίζει αὐτὴν θαυμασίως. Ὡς ἐκ τούτου εἰς πᾶν σύστημα φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας πρωτίστην θέσιν κατέχει ὁ ἑλληνισμός, ἰδιαιτέρως δὲ τὴν ἱστορικὴν ἀποστολὴν τῆς Ἑλλάδος ἐπραγματεύθησαν διάσημοι ἄνδρες ἐκ τῶν ἑτερογενῶν καὶ τινες ἐκ τῶν ἡμετέρων. Τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ἄριστα συνέγραψεν ὁ Κ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, οὗ τὸ πόνημα ἐκ τῶν μᾶλλον τιμώντων τὴν ἀναγεννωμένην Ἑλληνικὴν διάνοιαν εἶναι μνημεῖον ἄξιον ἐθνικῆς εὐγνωμοσύνης.

Τὸ πρόσωπον τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἐν τῷ δράματι τῆς ἱστορίας διέγραψε μετὰ συντόμου σαφηνείας ὁ ἀοίδιμος Ἰουφροᾶς· ποίαν θέσιν κατέχει ἡ Ἑλλὰς ἐν τῇ κατὰ πρόνοιαν τάξει τοῦ κόσμου ἀπέδειξεν ὁ περικλεὴς Γλάδστων· τὴν ἐν Γαλλίᾳ ἐπιρροὴν τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐξέθηκε μετὰ σπανίας πολυμαθείας καὶ κομψότητος ὁ διάσημος φιλολόγος Ἔγγερος· τὴν θείαν ἀποστολὴν τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐνέδειξε διὰ συντόμου διατριβῆς ἀγγλιστὶ μεταφρασθείσης καὶ ὁ σοφὸς Μητροπολίτης τῆς Χίου Γρηγόριος. Καὶ ἀναρίθμητοι μὲν εἶναι οἱ ἀπανταχοῦ τῆς Εὐρώπης πραγματευθέντες καὶ πραγματευόμενοι τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας, τῶν τεχνῶν, τῶν γραμμάτων, τοῦ θρησκεύματος, τῆς πολιτείας τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἐξάγοντες ἐξ αὐτῆς μᾶλλον ἢ ἧττον ἐπιστημονικὰ συμπεράσματα· ἐκ δὲ τῶν εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας ἰδίως ἀσχολουμένων, πλὴν τοῦ Βίκου καὶ τοῦ Βοσσυέτου, οὐδεὶς παρεγνώρισε τὴν σπουδαιότητα καὶ ἐπιρροὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ στοιχείου, ὥστε τὰ μεγάλα συστήματα τοῦ Ἐρδέρου, τοῦ Σχελλίγγου καὶ τοῦ Ἐγέλου παρέχουσιν ἤδη τὰς βάσεις τῆς περὶ ἑλληνισμοῦ φιλοσοφικῆς θεωρίας. Λαβόντες δὲ καὶ ἡμεῖς ἀφορμὴν νὰ διαλάβωμεν πολλαχοῦ τῶν ἀσθενῶν ἡμῶν ἔργων, καὶ ἰδίως κατὰ τὴν παράδοσιν τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, περὶ τοῦ εἰς πάντας τοὺς Ἕλληνας προσφιλοῦς τούτου θέματος, καὶ ἐσχάτως λαλήσαντες περὶ αὐτοῦ ἐν τῇ ἐνταῦθα Ἑλληνικῇ Σχολῇ, ἐνομίσαμεν ὅτι δὲν θὰ ἦτο ἴσως ἀνωφελὲς ἐὰν ἐθέτομεν ὑπὸ τὴν ὄψιν τοῦ κοινοῦ συντομον περὶ αὐτοῦ διατριβὴν, οὐχὶ βεβαίως περιέχουσαν τὴν πλήρη αὐτοῦ ἀνάπτυξιν, ἀλλ' ἐνδεικνύουσαν τὰς κυριωτέρας αὐτοῦ διαιρέσεις, καὶ τὰ ἰδιαίτερα ζητήματα εἰς ἃ ἀναλύεται, τὴν ἀμυδρὰν ὑπογραφὴν, ἑνὶ λόγῳ, τῆς μεγάλης εἰκόνος ἥτις παριστᾷ τὸν ἱστορικὸν βίον τῆς φίλης πατρίδος.

Α'.

Καὶ πρῶτον, εἰς ποίαν σχέσιν εὑρίσκεται ἡ ἀρχαία Ἑλλὰς πρὸς τὸν ἀνατολικὸν κόσμον;

Εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο διαφόρως πως ἀπαντῶσιν οἱ ἱστορικοὶ φιλόσοφοι. Οἱ μὲν θεωροῦσι τὴν Ἑλλάδα ὡς ἁπλῆν παράτασιν τῆς Ἀνατολῆς, ἐξ ἧς ἔλαβε πάντα τοῦ πολιτισμοῦ τὰ στοιχεῖα, τὸ θρήσκευμα, τὰς ἐπιστήμας, τὰς τέχνας, τὴν γλῶσσαν, τὰ γράμματα, καὶ εἰς ὅ,τι εὐγενὲς καὶ ὑψηλὸν ὑπάρχει ἐν Ἑλλάδι βλέπουσιν ἀντανάκλασιν τρόπον τινὰ τοῦ ἀνατολικοῦ φωτός. Τὴν γνώμην ταύτην παρήγαγεν ἰδίως ἡ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος τούτου βαθεῖα μελέτη τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου, καὶ αἱ ἐκ ταύτης πολύτιμοι καὶ ἀπροσδόκητοι ἀνακαλύψεις, δι' ὧν ἀνενεώθη σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἡ ἀνατολικὴ ἱστορία, καὶ ἀνευρέθησαν αἱ πηγαὶ πολλῶν Ἑλληνικῶν στοιχείων. Καὶ καθὼς ἄλλοτε ἐφρόνουν ὅτι πάντα ἦλθον ἐξ Ἑλλάδος καὶ ἐκ Ῥώμης, καὶ ὅτι τὰ πρὸ αὐτῶν ἦσαν σκότος καὶ βαρβαρότης, οὕτω σήμερον οὐκ ὀλίγοι εἰσὶν οἱ δοξάζοντες ὅτι πάντα σχεδὸν παρέλαβον οἱ Ἕλληνες ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων λαῶν τῆς ἀνατολῆς, καὶ ἰδίως θρησκευτικάς τινας ἰδέας καὶ παραδόσεις, ὧν ἄνευ ἀνεξήγητος εἶναι κατ' αὐτοὺς ἡ ὑψηλὴ ἠθικότης καὶ ἡ ἐντέλεια τινῶν ἐκ τῶν ἑλληνικῶν ἔργων. Ἕτεροι δὲ τὴν ἐντέλειαν ταύτην ἔχοντες πρὸ πάντων ὑπ' ὄψιν, καὶ οὐδὲν ἀνώτερον αὐτῆς ἢ ἴσον πρὸς αὐτὴν οὔτε πρὸ τῶν Ἑλλήνων οὔτε μετ' αὐτοὺς ἀπαντῶντες ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ὁμολογοῦσι τὸ αὐτοφυὲς καὶ πρωτότυπον τῆς Ἑλληνικῆς διανοίας, ἐλαττοῦσιν ὡς ἐκ τούτου τὴν ἐπ' αὐτῆς ἐπιρροὴν τῆς Ἀνατολῆς, καὶ τὸν ἑλληνισμὸν θεωροῦσιν οὐχὶ ὡς παράτασιν τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου, ἀλλὰ μᾶλλον ὡς στοιχεῖον ἀντίθετον πρὸς αὐτόν. Μέχρι τίνος ἀληθεύουσι, καὶ πῶς δύνανται αἱ ἐναντίαι αὗται γνῶμαι νὰ συμβιβασθῶσιν, ἴσως θέλομεν δυνηθῇ νὰ ἴδωμεν ὁπωσοῦν σαφέστερον ἀφ' οὗ ἐξετάσωμεν τί εἶναι κατὰ τὸ σύνολον αὐτοῦ ὁ ἀνατολικὸς κόσμος.

Ἡ ἱστορία τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου περιλαμβάνει πολλοὺς αἰῶνας, πολλοὺς λαοὺς, καὶ ἐκτείνεται ἐπὶ χώραν μεγίστην, ὅλην τὴν Ἀσίαν καὶ μέρος τῆς Ἀφρικῆς. Ἐν τῇ Ἀνατολῇ αἱ δυνάμεις καὶ τὰ προϊόντα τῆς φύσεως οὐχ ἧττον ἢ τὰ ἔργα τοῦ ἀνθρώπου ἔχουσί τι κολοσσιαῖον καὶ καταπληκτικόν. Ἀπέραντοι ἐπικράτειαι, μεγάλα βασίλεια, ἀναρίθμητοι δυναστεῖαι, παντοῖα θρησκεύματα, κτίρια ὑπερμεγέθη συνταυτιζόμενα ἐνίοτε μετ' αὐτῆς τῆς φύσεως, συστήματα φιλοσοφικὰ εὐρύτατα, ποιήματα ἀτελεύτητα, πάντα κατὰ πρῶτον ἐκπλήττουσι καὶ διεγείρουσι θαυμασμὸν, ἀπέναντι δὲ τοῦ μυστηριώδους τούτου μεγαλείου τὰ ἔργα τῶν Ἑλλήνων φαίνονται τῳόντι ἀθύρματα τῆς νεότητος. Ἀλλ' ἐὰν ἐξετάσωμεν κατὰ μέρος καὶ παρὰ τοῖς διαφόροις λαοῖς τῆς ἀνατολῆς τὸ θρήσκευμα, τὴν κοινωνίαν, τὴν πολιτείαν, τὴν φιλοσοφίαν, τὴν ποίησιν, τὰς εἰκαστικὰς τέχνας, ἐὰν παραβάλωμεν τὰ στοιχεῖα ταῦτα πρὸς τὰ ἐν Ἑλλάδι, ἐὰν πρὸ πάντων ζητήσωμεν τίνα ἐκ τῶν στοιχείων τούτων ἐπέζησαν εἰς τοὺς λαοὺς παρ' οἷς ἀνεπτύχθησαν, καὶ μετεδόθησαν εἰς τοὺς νεωτέρους, καὶ διαμένουσιν ὡς στοιχεῖα τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ, θέλομεν ἀναγκασθῆ νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι πλὴν ἑνὸς καὶ μόνου περὶ οὗ θέλομεν λαλήσει κατωτέρω, πάντα τὰ ἄλλα ἐπενήργησαν μὲν ἐμμέσως εἰς τὸν ἀνθρώπινον πολιτισμὸν διὰ τῆς μᾶλλον ἢ ἧττον ἀποτελεσματικῆς αὐτῶν ἐπιρροῆς ἐπὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἣν δὲν δυνάμεθα ν' ἀρνηθῶμεν, ἀλλ' ὀφείλομεν νὰ ὁρίσωμεν ἀκριβῶς, δὲν διεσώθησαν δὲ ὡς ζῶντα ἐλατήρια τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας καὶ τελειοποιήσεως ἐν τῇ καθολικῇ ἱστορίᾳ, καὶ ὡς ἐκ τούτου δικαιούμεθα νὰ ἐλαττώσωμεν τὴν συνήθως ἀποδιδομένην αὐτοῖς ἱστορικὴν ἀξίαν, ἐὰν αὕτη ἀναλογῇ πρὸς τὴν μᾶλλον ἢ ἧττον μεγάλην ἐπιρροὴν τῶν λαῶν εἰς τὰς τύχας τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ ἐὰν ἱστορικώτεροι εἶναι ἑπομένως οἱ λαοὶ οἱ πλείονα ἐκ τῶν ἰδίων στοιχείων μεταδίδοντες εἰς τοὺς μεταγενεστέρους.

Ὑπὸ τὴν ὄψιν ταύτην θεωροῦντες καὶ κατὰ τὴν ἀρχὴν ταύτην σταθμίζοντες τὰ κοινωνικὰ στοιχεῖα τῶν Ἰνδῶν, τῶν Μήδων, τῶν Φοινίκων, τῶν Ἀσσυρίων, τῶν Βαβυλωνίων, τῶν Αἰγυπτίων, τῶν Καρχηδονίων, τί εὑρίσκομεν ἐν αὐτοῖς; Κατὰ μὲν τὸν κοινωνικὸν ὀργανισμὸν, τὴν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διαίρεσιν εἰς κάστας, δεσμευούσας ἐν παραβάσει τῆς ἐν τῷ δικαίῳ ἰσότητος τὴν ἀτομικὴν ἐνέργειαν καὶ πρωτοβουλίαν, ἐν αἷς οὔτε ἴχνος ἐλευθερίας, κατὰ δὲ τὴν πολιτείαν, δεσποτισμὸν καὶ τυραννίαν ἀπάνθρωπον. Ἐὰν δὲ συνδυάσωμεν τὸν κοινωνικὸν καὶ πολιτικὸν ὀργανισμὸν πρὸς τὸ θρήσκευμα, κατανοοῦμεν εὐκόλως ποία βιομηχανία, ποία ἐπιστήμη, ποία τέχνη ἔμελλον νὰ προκύψωσιν ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ τούτου. Τὸ θρήσκευμα ἦτο ἡ λατρεία τῆς φύσεως, τοῦ ἡλίου, τῶν ἀστέρων, τῶν ποταμῶν, τῶν ζώων, ἅτινα παραλόγως ἐθεοποιοῦντο καὶ δι' ἔτι παραλογωτέρας λατρείας ἐθεραπεύοντο, οὐδὲν οὔτε θεῖον οὔτε ἀνθρώπινον ἰδανικὸν προΐστατο πρὸς ἀνάτασιν τοῦ πνεύματος, ἐξευγένισιν τοῦ αἰσθήματος καὶ προαδευτικὴν τελειοποίησιν· ὅθεν ὁ γενικώτερος χαρακτὴρ τῶν ἀνατολικῶν θρησκευμάτων εἶναι εἶδός τι πανθεϊσμοῦ μᾶλλον ἢ ἧττον προφανοῦς, καὶ καθ' ἡμᾶς πολὺ ἀπατῶνται οἱ φρονοῦντες ὅτι τὰ θρησκεύματα ταῦτα περιέχουσι τὰς θεμελιώδεις ἐννοίας τῆς ἀληθοῦς θρησκείας. Δυνατὸν μὲν νὰ ὑποφώσκωσιν ἐνιαχοῦ σπινθῆρες ἀληθείας οἱονεὶ πεπλανημέναι ἀκτῖνες τοῦ ἡλίου τῆς θείας ἀποκαλύψεως, διότι πρὸς τοῖς ἄλλοις ἡ πλήρης καὶ πάσης ἀληθείας ἀμιγὴς πλάνη οὐδαμοῦ ὑπάρχει, καὶ οὐδέποτε διαρκεῖ, ἅμα δὲ ἐπιμελῶς ἀναλύσωμεν τὰ στοιχεῖα τῶν θρησκευμάτων τούτων, καὶ εἰς τὴν ὑπόστασιν αὐτῶν ἐμβαθύνωμεν, καὶ πρὸ πάντων ἅμα παραβάλωμεν αὐτὰ πρὸς τὸν Μωσαϊσμὸν καὶ τὸν Χριστιανισμὸν, πειθόμεθα ὅτι τὸ μέτρον τῆς θρησκευτικῆς διανοίας τῶν λαῶν ἐκείνων ἦτο ἡ λατρεία τῆς φύσεως καὶ οὐδὲν περαιτέρω. Καὶ αὐτὴ ἡ διὰ τοῦ Βουδαϊσμοῦ ἀναμόρφωσις τοῦ Βραχμανισμοῦ, ἣν ἐθεώρησάν τινες ὡς συγγενῆ πρὸς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, ἐὰν ἐξετασθῇ οὐχὶ κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν ὁμοιότητα ἀλλὰ κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ τὸ πνεῦμα καὶ τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς, ἀπέχει τῆς θρησκείας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅσῳ τὰ σκαιὰ ἔργα τῶν ἀνθρώπων διαφέρουσι τῶν θείων ἔργων. Ἡ δὲ ἐκ τοιούτων θρησκευμάτων προκύψασα ἱεροκρατία ἐπέθετεν εἰς τὸν κοινωνικὸν καὶ πολιτικὸν δεσποτισμὸν θείαν ἐπικύρωσιν. Ἡ βιομηχανία ἀναντιρρήτως ἀνεπτύχθη, διότι τοῦτο ἀπαιτεῖ ἡ ἀνάγκη τοῦ βίου, ἔφθασε δὲ κατά τινα τῶν ἔργων αὐτῆς καὶ εἰς ἀχετικήν τινα τελειότητα· διὰ τῆς ναυτιλίας διεκρίθησαν λαοί τινες, καὶ ἰδίως οἱ Φοίνικες οἱ περιπλεύσαντες πᾶσαν τὴν τότε γνωστὴν οἰκουμένην, καὶ πανταχοῦ διασπείραντες τὰς ἀποικίας των· ἀλλὰ καθ' ὅσον δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν ἔκ τινων ἀνατολικῶν προϊόντων, εἰ καὶ διακρινομένων ἐνίοτε διὰ τῆς λεπτότητος καὶ τῆς πολυτελείας, ἡ βιομηχανία τῶν ἀνατολικῶν λαῶν διέμεινε καὶ παρά τισιν ἐξ αὐτῶν διαμένει εἰσέτι ἀτελὴς καὶ στάσιμος. Οὐδὲ προώδευσαν παρ' αὐτοῖς ἐπὶ πολὺ αἱ ἐπιστῆμαι

καὶ αἱ τέχναι. Θεωρίας τινὰς ἐπιστημονικὰς, γεωμετρικὰς ἰδίως καὶ ἀστρονομικὰς, εὑρίσκομεν ἐν τῇ μυστηριώδει σοφίᾳ τῶν πρώτων ἐκείνων λαῶν καὶ πρὸ πάντων τῶν Αἰγυπτίων, ἀλλ' αἱ ἐπιστῆμαι δὲν γεννῶνται βιώσιμοι εἰμὴ ἐκ τῆς φιλοσοφίας, καὶ δὲν ζῶσιν εἰμὴ εἰς τὸν ἀέρα τῆς ἐλευθερίας. Ἡ δὲ φιλοσοφία τῆς Ἀνατολῆς, ὅσῳ καὶ ἂν θαυμάζηται ὑπό τινων, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ εἰμὴ ὡς ἡ ἐμβρυώδης κατάστασις τῆς ἀληθοῦς ἐπιστήμης, διότι οὔτε ἀποσπᾶται ἐντελῶς τῆς θρησκείας ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς ποιήσεως ἀφ' ἑτέρου, οὔτε παρήγαγεν ἐναργεῖς καὶ θετικὰς διδασκαλίας δυναμένας νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς θεμέλια περαιτέρων ἐπιστημονικῶν κατασκευῶν. Πάντα σχεδὸν τὰ φιλοσοφικὰ δόγματα ἐνυπάρχουσιν ἐν τῇ ἀνατολικῇ φιλοσοφίᾳ, ἀλλ' ἀδιάκριτα καὶ συγκεχυμένα ἐνίοτε ἕν τινι συγκρητισμῷ, οὗ ὁ ἐκφανέστερος χαρακτὴρ εἶναι ἡ αὐτὴ ἐκείνη συνταύτισις τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσεως, ἥτις διακρίνει τὸ θρήσκευμα, καὶ ἣν ἐπιφέρει ἡ κοινωνία καὶ ἡ πολιτεία. Οὐδὲ ἄλλον χαρακτῆρα ἠδύναντο νὰ ἔχωσιν ἡ ποίησις καὶ ἡ καλλιτεχνία. Ἡ ποίησις ἔχει ἐνίοτε μεγάλας καλλονάς, ὡς ἔχει σπινθῆρας ἀληθείας τὸ θρήσκευμα· ἀλλ' ἐὰν παραβάλωμεν τὰ ἔργα αὐτῆς πρὸς τοὺς νόμους τοῦ καλοῦ τοὺς ὁποίους ὁρίζει ἀριβῶς ἡ ἐπιστήμη, καὶ πρὸς τὰ παραδείγματα τοῦ καλοῦ, ἅτινα παράγαν βραδύτερον ἡ προνομιοῦχος διάνοια τῶν ἡμετέρων προγόνων, εἰς μάτην θέλομεν ζητήσει εἰς αὐτὰ τὴν ὑπέροχον ἀλήθειαν τῆς ὑποστάσεως, τὴν καταλληλότητα τῆς μορφῆς, τὸ σύμμετρον, τὸ ἐρρυθμον, τὸ ἰδανικὸν, τοὺς ὅρους ἑνὶ λόγῳ τῆς ἀληθῶς μεγάλης ποιήσεως. Καὶ ἡ ἀπόδειξις εἶναι ὅτι καὶ ἀφ' οὗ ἀνεκαλύφθησαν καὶ ἐμελετήθησαν καὶ πολλαχῶς ἐσχολιάσθησαν, δὲν ἴσχυσαν νὰ μεταβάλωσιν οὔτε τὴν καλαισθησίαν τῶν νεωτέρων, οὔτε τὴν θεωρίαν τοῦ καλοῦ, οὔτε τὴν τέχνην, καὶ οὐδὲ ὑπ' αὐτῶν τῶν θαυμαστῶν αὐτῶν προτείνονται ὡς ἀξιομίμητα παραδείγματα. Ἔτι δὲ κατώτερα ἀναφαίνονται τὰ προϊόντα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τὰ τῆς γλυπτικῆς καὶ ζωγραφίας. Μόνον καταπλητικὰ διὰ τὸ μέγεθος εἶναι τὰ πρῶτα ὅλως σκαιὰ καὶ ἀκαλλῆ, καὶ ἐνίοτε τερατώδη εἶναι τὰ ἄλλα (α), καὶ περὶ τούτου εὐτυχῶς οὐδεὶς ἀμφιβάλλει.

Ἐξ ὅσων εἴδομεν μέχρι τοῦδε, τί παρήγαγε λοιπὸν ὁ ἀνατολικὸς κόσμος, καὶ τί παρέδωκεν εἰς τὸν ἑλληνισμόν; Παρήγαγεν ὅ,τι ἠδύνατο νὰ παραγάγῃ ὁ ἄνθρωπος ἐν ἐκείνῃ τῇ χώρᾳ μὲ τὰ ἰδιαίτερα προσόντα ἐκείνων τῶν φυλῶν, μὴ ζωογονούμενος ὑπὸ τῆς ἐλευθερίας καὶ μὴ φωτιζόμενος ὑπὸ τῆς θείας ἀποκαλύψεως. Ὁ ἀνατολικὸς κόσμος εἶναι ἡ μακρὰ καὶ ἐπίπονος προσπάθεια τῶν πρώτων φυλῶν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἵνα ἀποσπασθῶσι τῶν κόλπων τῆς φύσεως, εἶναι ἡ παρασκευὴ τῆς πρώτης ὕλης ἣν ἔμελλε νὰ διατυπώσῃ ἀλλαχοῦ ἄλλη φυλή, ἄλλος καλλιτέχνης. Ἡ πρώτη αὕτη ὕλη εἶναι πλουσία, πολύτιμος καὶ ἐνίοτε μεγαλοπρεπής· ἀλλ' ἔχουσί τι μεγαλοπρεπὲς καὶ τὰ ἀχανῆ ἐκεῖνα λατομεῖα, ἐν οἷς ἀναρίθμητοι βραχίονες ἐξορύττουσιν ὄγκους μαρμάρων ὑπερμεγέθεις παντοίου χρώματος, παντοίου σχήματος, καὶ διεγείρουσιν ἐπίσης τὸν θαυμασμὸν οἱ ῥέοντες ποταμοὶ φλογωδῶν μετάλλων, ἅτινα προετοιμάζονται εἰς μέλλουσαν ἐργασίαν· ἀλλ' ὅσῳ καὶ ἂν ᾖναι ἡ ὕλη αὕτη σπουδαία καὶ χρήσιμος, δὲν ἐφελκύει τὸν διηνεκῆ θαυμασμὸν, τὴν μελέτην καὶ τὴν ἀγάπην τῆς ἀνθρωπότητος. Πάντα τὰ στοιχεῖα τῆς μελλούσης ἀναπτύξεως προϋπάρχουσιν ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἐξ ἧς καὶ τὰς ῥίζας τῆς διαλέκτου, καὶ τὰ ψηφία, καὶ τοὺς μύθους, καὶ τινας βαναύσους τέχνας, καὶ τινας ἐπιστημονικὰς ἀρχὰς παρέλαβεν ἀναντιρρήτως ἡ Ἑλλάς· ἀλλὰ τὰ στοιχεῖα ταῦτα εἶναι συγκεχυμένα, ἀδιάκριτα ἀλλήλων, συνταυτιζόμενα ἐνίοτε ἐν ἑνὶ ὅλῳ, καὶ ἐπιτραπήτω ἡμῖν νὰ ἐπαναλάβωμεν ἐνταῦθα ὅτι, «οὔτε τὸν τύπον τοῦ καλοῦ, οὔτε τὴν ἐπιστήμην, οὔτε τὴν τέχνην, οὔτε τὴν ἠθικὴν, οὔτε τὴν πολιτείαν ἔλαβον παρὰ τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου αἱ νεώτεραι κοινωνίαι, καὶ ἐὰν ἡ ἀποκάλυψις τοῦ ἑνὸς καὶ μόνου Θεοῦ δὲν κατήρχετο φωτίζουσα κατὰ πρῶτον τὰ ὕψη ἐκεῖνα τῆς ἱστορίας καὶ δι' αὐτῶν πᾶσαν τὴν οἰκουμένην, ὁλόκληρος ἡ ἐποχὴ ἐκείνη, ὅσῳ μεγάλη καὶ ἂν φαίνηται, ἤθελεν εἶσθαι πρὸς ἡμᾶς ὡς μὴ ὑπάρχουσα» (α).

Τῷόντι ἐκ τῶν ἀνατολικῶν λαῶν ἀποσπᾶται καὶ ἐν μέσῳ αὐτῶν παρίσταται εἷς ἔχων ἰδιαιτέραν καὶ μεγάλην καὶ διακεκριμένην ἀτομικότητα. Δὲν διακρίνεται δὲ οὔτε διὰ τὸ ἀχανὲς τῆς ἐπικρατείας, οὔτε διὰ τὴν πολιτικὴν σοφίαν, οὔτε διὰ τὰ ἔργα τοῦ πολέμου, οὔτε διὰ τὰ προϊόντα τῆς βιομηχανίας, οὔτε διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν μάθησιν, οὔτε διὰ τὴν καλλιτεχνικὴν δημιουργίαν· κατὰ ταῦτα ὑπερτεροῦσιν οἱ ἄλλοι· ἀλλ' εἶναι ἀνώτερος πάντων διὰ τὴν ἐμπνέουσαν αὐτὸν θρησκευτικὴν ἰδέαν ἐξ ἧς ἀπορρέει ἡ κοινωνία, ἡ πολιτεία, ἡ ἐπιστήμη, ἡ ποίησις καὶ ὅλη αὐτοῦ ἡ ἱστορία. Εἰς τὸν λαὸν τοῦτον, τὸν ἀρχαιότατον πάντων, ἐδόθη νὰ γίνῃ δοχεῖον θείας ἐμπνεύσεως, τῆς ἀποκαλύψεως τῆς ἐννοίας τοῦ ἑνὸς καὶ μόνου Θεοῦ τοῦ ποιήσαντος τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν. Καὶ διὰ τοῦτο εἶναι λαὸς ἐκλεκτὸς, ἱερατικὸς, περιούσιος. Ἡ ἱστορία αὐτοῦ εἶναι πλήρης θείων κοινωνήσεων, θαυμάτων, ἐπαγγελιῶν καὶ προφητειῶν, εἶναι τρόπον τινὰ διηνεκὴς διάλογος μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦτο ἀπομονοῦται τῶν ἄλλων λαῶν, εἶναι πολέμιος πρὸς αὐτοὺς, καὶ ἀφ' οὗ ἐπὶ τόσους αἰῶνας διασπαρῇ εἰς ὅλα τὰ ἔθνη ἐπιμένει εἰς

(α) Ὁρ. Φιλ. Μελ. σελ. 182 κλ. 218 κλ. καὶ 253.

(α) Ὁρ. Παν. 1 Φεβρουαρίου 1868.

τὴν ἀπομόνωσίν του. Ἐγείρει ἕνα μόνον ναὸν, ἐν ᾧ καταθέτει τὸν ἀποκαλυφθέντα αὐτῷ θεῖον νόμον, καὶ ὁ νόμος οὗτος εἶναι ὁ καθαρώτατος πάντων, διότι εἶναι ἄμεσος ἀποκάλυψις αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ. Ἐξ ἐκ τούτου ἔχει ὁ λαὸς οὗτος συνείδησιν μεγάλης ἱστορικῆς ἀποστολῆς καὶ τὴν προσδοκίαν παγκοσμίου βασιλείας. Ἐὰν δὲ κατὰ τὴν παροῦσαν ἐποχὴν τῆς ἀνθρωπίνης ἱστορίας ἐξετάσωμεν τί ἀπέγινεν ἡ θρησκευτικὴ αὕτη παράδοσις τοῦ Ἑβραϊκοῦ λαοῦ, καὶ μέχρι τίνος ἐπληρώθησαν αἱ προφητεῖαι καὶ προσδοκίαι αὐτοῦ, εὑρίσκομεν ὅτι δὲν ἐματαιώθησαν, εὑρίσκομεν ὅτι ἡ ἄλυσις τῶν γεγονότων ποσῶς δὲν διεκόπη, ὅτι ὁ νόμος τοῦ Μωϋσέως ἐπληρώθη διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ ὅτι ὁ Μωσαϊσμὸς ἀποτελεῖ μετὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ τὴν θρησκευτικὴν πίστιν τῆς ἐκλεκτοτέρας μερίδος τῆς ἀνθρωπότητος. Τὸ μέγιστον τοῦτο γεγονὸς ὅπερ ἐφίσταται ὅλης τῆς ἱστορίας, δύναται νὰ θεωρήσῃ ὡς ἁπλῶς ἀνθρώπινον ἡ ἀπιστία, ἀλλὰ δὲν δύναται ν' ἀρνηθῇ. Τίνι τρόπῳ δὲ συνδέεται ὁ ἑλληνισμὸς μὲ τὴν ἰουδαϊσμὸν, μὲ τὴν πρώτην ταύτην φάσιν τῆς θρησκευτικῆς παραδόσεως τῆς ἀνθρωπότητος;

Ὁ ἑλληνισμὸς, ἐν ᾧ πολλὰ παρέλαβεν ἐκ τῶν ἄλλων ἀνατολικῶν λαῶν, οὐδὲν παρέλαβεν ἐκ τοῦ Ἑβραϊκοῦ. Τοῦτο φαίνεται παράδοξον καὶ σχεδὸν ἀπίστευτον. Καὶ ὅμως ὅσῳ βαθύτερον εἰσδύει τις εἰς τὴν μελέτην τῶν μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Ἀνατολῆς σχέσεων, τόσῳ μᾶλλον πείθεται ὅτι ὁ ἑλληνισμὸς, λαβὼν τὴν πρώτην ὕλην τῶν ἰδίων ἔργων ἐκ τῶν ἄλλων λαῶν τῆς Ἀνατολῆς οὐδὲν ἔλαβε παρὰ τῶν Ἑβραίων, καὶ μάλιστα ἀντίθεσις παρατηρεῖται μεταξὺ τοῦ πνεύματος τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ Ἑβραϊκοῦ. Ἐπειδὴ δὲ οἱ δύο οὗτοι λαοὶ εἶναι, ὁ μὲν ἐν Ἀσίᾳ ὁ δὲ ἐν Εὐρώπῃ οἱ ἱστορικώτεροι, ἡ ἀντίθεσις αὕτη παρίσταται ὡς πρόβλημα ἐγείρον τὴν περιέργειαν καὶ προκαλοῦν τὰς προσπαθείας τῶν ἱστορικῶν φιλοσόφων. Μὴ δυνάμενοι δέ τινες ἐξ αὐτῶν νὰ νοήσωσι πῶς ἐν Ἑλλάδι ἡ τέχνη, ἡ ποίησις ἡ φιλοσοφία ἔφθασαν εἰς τόσον ὑψηλὸν βαθμὸν ἀληθείας καὶ καλλονῆς ἄνευ τῆς βοηθείας τῆς Μωσαϊκῆς ἀποκαλύψεως, ἥτις οὐχ ἧττον περιέχει τὴν ὑψίστην ἀλήθειαν καὶ τελειότητα, συνηθάνθησαν τὴν ἀνάγκην νὰ ὑποθέσωσιν ὑποκεκρυμμένην καὶ ἔμμεσόν τινα συγγένειαν καὶ ἐπιῤῥοὴν, τὴν ὁποίαν ὅμως τὰ θετικὰ γεγονότα καὶ αἱ βέβαιαι ἱστορικαὶ παραδόσεις δὲν μαρτυροῦσιν. Ἐκ τῆς φαινομένης ταύτης ἀντιθέσεως προῆλθε καὶ ἡ ἰδέα ὅτι οὐδὲν ἢ μικρὸν συνεῖναι εἰς ἠθικὴν μόρφωσιν τῶν νεωτέρων ἡ κλασικὴ παράδοσις βλάπτουσα μᾶλλον ἢ ὠφελοῦσα, καὶ ὅτι μᾶλλον ἢ διὰ τοῦ Ὁμήρου καὶ τοῦ Πλάτωνος πρέπει νὰ ἐκπαιδεύηται ἡ νεότης διὰ τῶν Γραφῶν καὶ τοῦ Εὐαγγελίου. Ἐὰν δὲ περὶ τοῦ σπουδαιοτάτου τούτου ζητήματος ἐπιτρέπηται καὶ εἰς ἡμᾶς νὰ ἐπιφέρωμεν γνώμην, τολμῶμεν νὰ διισχυρισθῶμεν (καὶ ἡ συνέχεια τῆς παρούσης μελέτης θέλει ὅσως τὸ ἀποδείξει,) ὅτι ἡ φαινομένη αὕτη ἐναντιότης μεταξὺ τῆς Ἑβραϊκῆς καὶ τῆς Ἑλληνικῆς παραδόσεως εἶναι μᾶλλον κατ' ἐπιφάνειαν ἢ κατ' οὐσίαν, ὅτι ἡ ἐνδόμυχος καὶ ἀνθρώπινος ὑπόστασις τῆς μιᾶς συνᾴδει μὲ τὴν θείαν τῆς ἄλλης ὑπόστασιν, ὅτι ἀμφότεραι ἔπρεπε κατὰ θείαν τινὰ βουλὴν, τὴν ὁποίαν θέλομεν ἴδει βραδύτερον ἐν πλήρει ἐνεργείᾳ, ν' ἀναπτυχθῶσιν ἀνεξάρτητοι ἀλλήλων, ἀλλ' ὅτι συναρμολογοῦνται ὡς δύο συνακεραιωτικὰ στοιχεῖα ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ὅλου, καὶ ὅτι ἡ ἀνεξάρτητος καὶ ὅλως ἀνθρώπινος παραγωγὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ οὐ μόνον δὲν ἀναιρεῖ, ἀλλὰ καταφανεστέραν ποιεῖ ἐπὶ τέλους τὴν μετὰ τοῦ Μωσαϊσμοῦ δριστικὴν αὐτοῦ ἁρμονίαν. Οὐδὲ εἶναι αὕτη ἡ μόνη περίπτωσις καθ' ἣν ἐκ τῶν φαινομένων διαφόρων καὶ ἐναντίων ἐξάγει ἡ θεία διαλεκτικὴ τῆς ἱστορίας ἀνωτέραν καὶ εὐρυτέραν ἑνότητα. Τῷόντι δύο στοιχεῖα συνιστῶσι πανταχοῦ καὶ πάντοτε πᾶσαν νόησιν καὶ πᾶσαν ἐνέργειαν, ἐν τῷ ἀτόμῳ, ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ἡ ἐλευθερία καὶ ὁ νόμος. Καὶ τὸν μὲν νόμον ἔθηκε διὰ παντὸς ὁ Θεὸς ἐν τῇ πρώτῃ ἀποκαλύψει, τὴν δὲ ἐλευθερίαν πρώτη, δι' ὧν ἔλαβεν ἐκ τῆς Ἀνατολῆς στοιχείων, ἡ Ἑλλὰς ἀνέπτυξεν ἐν τῇ ἱστορίᾳ.

Β'.

Τὴν ἰδιαιτέραν ταύτην ἀποστολὴν τῆς Ἑλλάδος πάντες ὁμολογοῦσιν. Ὁ ἑλληνισμὸς καθ' ὅλα αὐτοῦ τὰ στοιχεῖα, τὴν χώραν, τὴν φυλὴν, τὸ θρήσκευμα, τὴν κοινωνίαν, τὴν πολιτείαν, τὴν ἐπιστήμην, τὴν τέχνην, εἶναι ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἡ πρώτη ἐμφάνισις τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας.

Τὴν ἐπιῤῥοὴν τῆς χώρας μεγεθύνει τὴν σήμερον ὑπὲρ τὸ δέον ἰδιαιτέρα σχολὴ φιλοσοφίας καὶ φιλολογίας στηριζομένη ἐπὶ μόνων τῶν αἰσθητῶν γεγονότων καὶ τῶν ἀναγκαίων αὐτῶν συνδυασμῶν, καὶ ἕκαστον πολιτισμὸν θεωροῦσα ὡς τὸ σύνθετον ἐξαγόμενον τῆς φυλῆς καὶ τῆς χώρας. Ἡ ἐπιῤῥοὴ αὕτη ἐντὸς τῶν νομίμων αὐτῆς ὁρίων, καὶ μετὰ τῆς ἐνεργείας τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ λόγου συνδυαζομένη, εἶναι ἀληθὴς καὶ ἀναντίῤῥητος. Ἡ ἐξωτερικὴ φύσις ἀμέσως καὶ πολλαχῶς ἐπιδρῶσα ἐπὶ τοῦ σώματος ἀνανακλᾶται διὰ τῶν αἰσθήσεων ἐντὸς τῆς ψυχῆς καὶ ἐνεργεῖ ἐπ' αὐτῆς, καὶ τὰ προϊόντα αὐτῆς ἐπιχρωματίζει. Εἶναι δὲ καὶ αὕτη σχέσις διαφορᾶς ἐν ταὐτῷ καὶ ἁρμονίας μεταξὺ πνεύματος καὶ ὕλης, μεταξὺ τῆς ἐσωτερικῆς ἐννοίας καὶ τῆς ἐξωτερικῆς αὐτῆς παραστάσεως, σπουδαῖα ζητήματα προτείνουσα εἰς τὰς συγγενεῖς ἐπιστήμας τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πνεύματος. Οὐδαμοῦ δὲ ἴσως ἡ ἁρμονία αὕτη προκύπτει καταφανεστέρα ἢ ἐν Ἑλλάδι, ἔνθα ἡ χώρα

παρίσταται ὡς θέατρον καταλληλότατον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ βίου. Ἀπείρους περιγραφὰς ἔχομεν τῆς Ἑλληνικῆς χώρας, ἀλλ' οὐδεμία δύναται ν' ἀναπληρώσῃ τὴν ἄμεσον ἀντίληψιν. Ὁ ζῶν ἐν Ἑλλάδι συναισθάνεται οὐ μόνον τὸ σῶμα δραστηριώτερον, ἀλλὰ καὶ τὸ πνεῦμα, καὶ δραστηριωτέραν καθορᾷ περὶ ἑαυτὸν τὴν κίνησιν καὶ ζωὴν τῆς φύσεως. Ἡ δὲ ζωὴ αὕτη οὐδὲν ἔχουσα ὑπερβολικὸν καὶ ἔκρυθμον, παριστᾷ τὴν αὐτὴν κρᾶσιν καὶ ἁρμονίαν ἣν ἔχουσι τὰ ἔργα τῆς τέχνης. Τὸ εὐκρὲς τοῦ κλίματος τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου ἀγαθὴν αὐτοῦ ἐπιῤῥοὴν παρετήρησε πρὸ παντὸς ἄλλου ὁ Ἀριστοτέλης (Πολ. Ζ'. ϛ'), καὶ εἰς αὐτὸ ἀπέδωκε τὴν προνομιοῦχον φύσιν τοῦ Ἕλληνος, ὃν ἐθεώρει, ἐὰν τύχῃ πολιτικῆς ἑνότητος, δυνάμενον νὰ ἄρχῃ πάντων. Τὰ δὲ βιομηχανικὰ καὶ καλλιτεχνικὰ τῆς φύσεως προτερήματα τίς ὁ μὴ ἀναγνωρίζων; Ἡ Ἑλλὰς πανταχοῦ διακόπτεται ὑπὸ ὀρέων καὶ κοιλάδων, ἡ θάλασσα πανταχοῦ εἰσέρχεται καὶ συνενοῖ, ἀντὶ νὰ διαιρέσῃ, καὶ ἔτι μᾶλλον ζωογονεῖ τὴν γῆν ἀντανακλῶσα τὸ μοναδικὸν μειδίαμα τοῦ Ἑλληνικοῦ οὐρανοῦ. Πανταχοῦ ἐμφαίνεται ἐνέργεια καὶ ποικιλία καὶ κίνησις ἀποδιώκουσαι τὴν ἀδράνειαν, τὴν μονοτονίαν, τὴν στασιμότητα καὶ προκαλοῦσαι παντοίαν βιομηχανικὴν ἀνάπτυξιν. Πάμφορος εἶναι ἡ γῆ τῆς Ἑλλάδος καὶ εἰς τοὺς κόλπους αὐτῆς ἀποταμιεύει θησαυροὺς ἀνεκτιμήτους· τὸ δὲ χρήσιμον αὐτῆς συνδυάζεται μετὰ τοῦ καλοῦ, ὡς εἰς τὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας καλλιτεχνίας. Τὸ πρόσωπον τῆς χώρας περιορίζουσι γραμμαὶ καθαρώταται ἁρμονικῶς συναπτόμεναι, καὶ εἰς τὴν ὑπογραφὴν τῶν ὀρέων καὶ τῶν νήσων ὁ οὐρανὸς ἐπιχέει φωτεινότατα χρώματα παραλλάσσοντα κατὰ τὰς ὥρας τῆς ἡμέρας διὰ γλυκυτάτων ἀποχρώσεων, διὰ νυκτὸς δὲ ἀκτινοβολεῖ κατάστερος καὶ οἱονεὶ εὐνοϊκῶς προσεγγίζων εἰς τὰ ὄμματα τῶν θνητῶν, ἀνυψοῖ πρὸς ἑαυτὸν τὴν διάνοιαν καὶ τὴν καρδίαν.

Ἐὰν δὲ ἐπρόκειτο νὰ χαρακτηρίσωμεν δι' ὀλίγων τὴν φυλὴν ἥτις πρώτη ἐγκατέστη ἐν τῇ προνομούχῳ ταύτῃ χώρᾳ, ἠθέλομεν ἐνδείξει ὡς μὲν πρὸς τὰ σωματικὰ αὐτῆς γνωρίσματα τοὺς ἀνδριάντας, ὧν ὁ ἰδανικὸς τύπος ἦτο ὁ κανὼν τοῦ Πολυκλείτου, ὡς δὲ πρὸς τὰ νοητικὰ καὶ ἠθικά, ἠθέλομεν ἀναγάγει αὐτὰ εἰς τὴν δύναμιν τοῦ κατανοεῖν καὶ εἰκάζειν τὴν ἁρμονίαν τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ καλοῦ, ἥτις συνεπιφέρει καὶ τὴν πρᾶξιν τοῦ ἀγαθοῦ. Πρὸς τοῦτο ἀπαιτεῖται ἀκριβὴς καὶ ζωηρὰ ἀντίληψις, ὀρθὴ κρίσις, λόγος αὐστηρός, φαντασία χρωματίζουσα τὸ ἰδανικὸν τοῦ λόγου καὶ εὐπρεπῶς ἐκφράζουσα αὐτὸ διὰ τῆς τέχνης, καὶ θέλησις σταθερὰ καὶ ἀνεξάρτητος. Τὰ προτερήματα ταῦτα δὲν ὑπῆρχον ἐν πᾶσι τοῖς Ἕλλησιν ἐξ ἴσου, ἀλλ' ὑπῆρχον καὶ ἐν τοῖς ἐκλεκτοῖς αὐτῶν κατ' ἀνώτατατον βαθμόν, ἄλλως δὲν θὰ εἴχομεν τὸν Ὅμηρον, τὸν Πλάτωνα, τὸν Φειδίαν, τὸν Σωκράτη, τὸν Φωκίωνα, τὸν Ἀριστείδην. Μακρὰν δὲ ἀφ' ἡμῶν ἡ ἰδέα ὅτι αἱ ἀρεταὶ αὗται ἦσαν ἀμιγεῖς ἐλαττωμάτων, καὶ ἐὰν ταῦτα, ὅτε δὲν εἶναι ἐλλείψεις, εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καταχρήσεις φυσικῶν ἀρετῶν, εὔκολον νὰ ἴδῃ τις πῶς ἡ ὀξύτης τοῦ νοὸς λ. χ. μεταβάλλεται εἰς σοφιστείαν κατὰ τὴν νόησιν, καὶ ῥᾳδιουργίαν κατὰ τὴν πρᾶξιν, καὶ ἡ ἀνεξαρτησία τῆς θελήσεως μεταπίπτει εἰς ἀγέρωχον ἐγωϊσμὸν καὶ εἰς πνεῦμα στασιαστικὸν καὶ ἐπίβουλον. Καὶ αἱ μὲν ἀρεταὶ παρήγαγον πᾶν τὸ ἀληθὲς καὶ καλὸν καὶ ἀγαθὸν τοῦ ἑλληνισμοῦ, τὰ δὲ ἐλαττώματα, κρίμασιν οἷς οἶδε Κύριος, ἐπέφερον ἐπὶ τέλους τὴν διαφθορὰν αὐτοῦ καὶ τὴν πτῶσιν. Οὐδὲ λαλοῦντες περὶ Ἑλληνικῆς φυλῆς ἀγνοοῦμεν τὰς ποικιλίας τῶν κατὰ τόπους Ἑλληνικῶν κοινωνιῶν ὡς πρὸς τὴν καταγωγήν, τὴν τέχνην, τὴν διάλεκτον, τὴν πολιτείαν, ὅσας ἐπιμελῶς ἐρευνᾷ καὶ ἀκριβῶς διακρίνει καὶ ἐπὶ μᾶλλον διαφωτίζει ἡ πολυμάθεια τῶν ἱστορικῶν καὶ φιλολόγων, ἀλλὰ φρονοῦμεν ὅτι καὶ αἱ ποικιλίαι αὗται εἰς τὴν ἑνότητα τοῦ ἑλληνισμοῦ ὑπαγόμεναι, συνιστῶσι μετ' αὐτῆς τὴν ὁλικὴν τοῦ ἑλληνισμοῦ ἁρμονίαν.

Συνδυασμὸς τῆς χώρας καὶ τῆς φυλῆς ἦτο τὸ θρήσκευμα. Ἡ μακρὰ οἰκειότης ἣν ἔχομεν πρὸς τὴν ἀρχαίαν μυθολογίαν καθιστᾷ ἡμᾶς ἀναισθήτους πρὸς τὸ μοναδικὸν κάλλος τοῦ Ἑλληνικοῦ τούτου δημιουργήματος. Ὅπως τὸ νοήσωμεν ἐντελῶς, ἀνάγκη ν' ἀνατρέξωμεν διὰ τῆς φαντασίας εἰς τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν αἱ Ἑλληνικαὶ θεότητες ἀνεφάνησαν κατὰ πρῶτον πλήρεις ζωῆς καὶ χάριτος καὶ εὐρυθμίας. Ἡ ὀξυδέρκεια τῆς νέας κριτικῆς δὲν ἐξήντλησεν εἰσέτι τὰς σοφὰς προσπαθείας αὐτῆς πρὸς διαφώτισιν τῆς ὑποκεκρυμμένης ὑπὸ τοὺς μύθους ἐννοίας. Λαβοῦσα ὡς βοηθὸν τὴν συγκριτικὴν γλωσσολογίαν, ἀναζητεῖ διὰ τῆς ἐτυμολογίας τὴν πηγὴν καὶ σημασίαν τῶν διαφόρων θεοτήτων, καὶ ποῦ μὲν ἀνακαλύπτει κοσμογονικάς, ποῦ δὲ φυσικὰς καὶ ἠθικοπολιτικὰς ἰδέας, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἀνατομικὴν ταύτην ἀνάλυσιν διαμένει καὶ ἔτι μᾶλλον διαλάμπει τὸ εὐφυὲς τῆς ἐπινοίας, τὸ σοφὸν τῆς διαπλάσεως, ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωὴ τῆς ἐξωτερικῆς καλλονῆς. Τοσαύτην δὲ ἐξήσκησεν ἡ ἀρχαία μυθολογία ἐπὶ τοῦ πνεύματος τῶν νεωτέρων ἐπιῤῥοήν, καὶ τοσοῦτον ζωηρὰν ἐνεποίησεν ἐντύπωσιν, ὥστε ἐχρειάσθη ῥιζικὴ κατὰ τῶν κλασικῶν ἐπανάστασις καὶ ἡ ἀπὸ θεμελίων ἀνακαίνισις τῆς ἐπιστήμης τοῦ καλοῦ, ἵνα κλονισθῇ τὸ κράτος αὐτῆς, καὶ οὐχ ἧττον δὲν ἐθραύσαμεν εἰσέτι ὁλοτελῶς τὴν χρυσῆν ἅλυσιν τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου, τὰ σκῆπτρα τοῦ Διός, τὰ βέλη τοῦ Ἔρωτος, τὴν λύραν τοῦ Ἀπόλλωνος, καὶ τῆς Ἀθηνᾶς τὸ δόρυ καὶ τὴν ἀσπίδα. Ἄπορον δὲ εἶναι, ὅ,τι καὶ ἂν λέγουσιν, ἐάν

ποτε θέλει ἐκλείψει πᾶσα χρῆσις τῆς μυθολογίας κατὰ τὴν ποίησιν καὶ τὰς εἰκαστικὰς τέχνας, διότι, ἂν καὶ ὡς θρησκευτικὴ ἀλήθεια κατεστράφη διὰ παντὸς, καὶ διεσκεδάσθη ὡς σκιὰ πρὸς τὸ φῶς τοῦ Εὐαγγελίου, ὡς ἀνθρώπινον ὅμως ἐπινόημα, ὡς εἰκόνισις καὶ προσωποποίησις τῶν δυνάμεων τῆς φύσεως, τῶν παθῶν τῆς καρδίας καὶ ὑψηλῶν τινων ἀληθειῶν τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς ἐπιστήμης, οὐδέποτε θέλει παύσει ἑλκύουσα πρὸς ἑαυτὴν καὶ θέλγουσα τὰ ἐκλεκτότερα πνεύματα, καθ' ὅσον πρὸς τοῖς ἄλλοις συνταυτίζεται μὲ τὰ πλεῖστα προϊόντα τῆς Ἑλληνικῆς καλλιτεχνίας, ἧς τὸ κράτος, ὡς θέλομεν ἴδει μετ' ὀλίγον, εἶναι καθολικὸν καὶ ἀθάνατον. Ἀλλ' ἐν τοσούτῳ εἰς τί ἀνάγεται τὸ πρῶτον τοῦτο προϊὸν τῆς Ἑλληνικῆς μεγαλονοίας, καὶ ποία τις εἶναι ἡ ἀληθὴς σημασία τοῦ Ἑλληνικοῦ θρησκεύματος.

Ἐστερημένος τοῦ φωτὸς τῆς θείας ἀποκαλύψεως, ὁ ἄνθρωπος ἐλάτρευσε τὰ περὶ ἑαυτὸν καὶ πρὸ πάντων ἑαυτόν. Δὲν ἀμφισβητοῦμεν τὰς διαφόρους πηγὰς καὶ σημασίας τῶν Ἑλληνικῶν θεοτήτων, οὐδὲ ἀρνούμεθα ὅτι ὑπεράνω τῶν θεῶν, διεῖδόν τινες τῶν σοφῶν τὸν ἕνα καὶ μόνον Θεὸν, ἀλλ' οὐδεὶς δύναται ἐπίσης ν' ἀρνηθῇ ὅτι ἡ ἀρχαία λατρεία παρὰ τὸν κτίστην εἶχεν ἀντικείμενον τὴν κτίσιν, καὶ ἐν μέσῳ αὐτῆς ἐθεοποίησε τὸν ἄνθρωπον, καὶ πρὸς τοῦτο ἀνεβίβασεν αὐτὸν εἰς πᾶσαν τὴν ἐφικτὴν εἰς αὐτὸν ἐντέλειαν, ὅ ἐστιν ἰδανίκευσε τὸν ἄνθρωπον, χωρὶς ὅμως νὰ τὸν ἀπογυμνώσῃ τῶν παθῶν καὶ ἀδυναμιῶν τῆς ἰδίας αὐτοῦ φύσεως, ἅτινα περιέβαλε καὶ ταῦτα μὲ ἰδανικήν τινα καθαρότητα. Ὥστε τὸ ἀνθρώπινον ἰδανικὸν παρίσταται κατὰ πρῶτον διὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ θρησκεύματος ἐπὶ τῆς σκηνῆς τῆς ἱστορίας· τοῦτο εἶναι τὸ πρῶτον προϊὸν τῆς συνεργείας τῆς φυλῆς καὶ τῆς χώρας, καὶ τοῦτο ἂς σημειώσωμεν ὡς τὸ πρῶτον ἐξαγόμενον τῆς προκειμένης μελέτης.

Ἔρχονται ἀκολούθως ἀπαιτοῦσαι τὴν προσοχὴν ἡμῶν ἡ κοινωνία καὶ ἡ πολιτεία.

Ἐὰν ἡ ἐλευθέρα ἐνέργεια τοῦ ἀτόμου ἀποκαλύπτεται κατὰ πρῶτον ἐν Ἑλλάδι διὰ τοῦ θρησκεύματος, οὐχ ἧττον σαφῶς τὴν αὐτὴν ἐνέργειαν μαρτυροῦσιν ἡ κοινωνία καὶ ἡ πολιτεία. Αἱ δεσμεύουσαι αὐτὴν σιδηραῖ καὶ ἀδυσώπητοι κατατάξεις, καὶ ὁ τερατώδης δεσποτισμὸς τῶν ἀνατολικῶν κρατῶν δὲν ἠδύναντο νὰ εὐδοκιμήσωσιν ἐπὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἐδάφους, ἔνθα πάνταπνέουσι ζωὴν καὶ ἐλευθερίαν, οὐδὲ ἠδύνατο νὰ τὰ ἀνεχθῇ τὸ πνεῦμα τοῦ Ἕλληνος. Ἐὰν δὲ ἡ ἐλευθερία συνεδυάζετο τότε μετὰ τῆς ὑπὸ μόνου τοῦ χριστιανισμοῦ ἐπιβαλλομένης ἀδελφότητος, ἥτις μόνη συναρμολογεῖ ἰσχυρῶς τὴν ἐλευθερίαν μετὰ τῆς τάξεως, καὶ ταύτην ἀσφαλίζει καὶ παγιόνει, θέλομεν ἴδει ἐν Ἑλλάδι τὰ πρῶτα παραδείγματα τελείας κοινωνίας καὶ ἐλλόγου πολιτείας. Ἀλλ' ἡ ἐλευθερία ἀντιφάσκουσα πρὸς ἑαυτὴν καὶ τοὺς ὅρους τῆς ἰδίας ὑπάρξεως παραγνωρίζουσα, ἐνόμισεν ὅτι ἠδύνατο νὰ στηριχθῇ ἀσφαλέστερον ἐπὶ τοῦ κρηπιδώματος τῆς δουλείας. Καὶ τοῦτο ὑπῆρξε τὸ πρῶτον αἴτιον τῆς ὀλιγοβιότητος καὶ τῆς μετέπειτα διαφθορᾶς τῶν Ἑλληνικῶν πολιτευμάτων. Ἡ ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀτόμου, ἡ πρὸς τὸ κράτος καὶ τὴν πατρίδα ἀφοσίωσις, αἱ οἰκογενειακαὶ σχέσεις, ἡ ὑλικὴ εὐημερία, ἡ πολεμικὴ ἀνδρία, ἡ σοφία περὶ τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν τέχνην, ἡ εὐγλωττία, ἡ ἰδιωτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀρετὴ, πάντα ταῦτα διέλαμψαν ἐν Ἑλλάδι μᾶλλον ἢ ἀλλαχοῦ, ἀλλὰ πάντα ταῦτα ἦσαν τὰ προτερήματα τῶν ἐλευθέρων καὶ οὐχὶ τῶν δούλων, καὶ τὰ ἔμψυχα ταῦτα κτήματα, κατ' Ἀριστοτέλην, ἐθεωροῦντο ἀπαραιτήτως ἀναγκαῖα εἰς τὴν ὕπαρξιν καὶ εὐημερίαν τῆς προνομιούχου καὶ ἀσυγκρίτως μικροτέρας μερίδος τῶν ἐλευθέρων. Ὁσάκις λαλοῦμεν περὶ ἀρχαίας ἐλευθερίας καὶ ἀρχαίων πολιτευμάτων, δὲν πρέπει νὰ παραβλέψωμεν τὸ οὐσιῶδες γεγονὸς, ὅτι βάσις πάντων τούτων ἦτο ἡ δουλεία, καὶ ὁ λεγόμενος λαὸς ἦτο, ὡς περὶ Ῥωμαίων ἔλεγεν ὁ Βίκος, *laoς kυρίων* (un popolo di signori). Τοῦτο πολλὰ ἐξηγεῖ τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων τῶν νόμων καὶ τῶν θεσμῶν τῶν ἡμετέρων προγόνων, ἅτινα εἶναι ἄλλως ἀνεξήγητα, καὶ δι' αὐτὸ τοῦτο δὲν ἐφαρμόζονται εἰς τὰς νέας κοινωνίας. Ἡ ἰσότης, ἡ ἰσονομία, ἡ βουλὴ, ὁ δῆμος, οἱ ἄρχοντες, οἱ δικασταὶ, οἱ στρατηγοὶ, αἱ ἀγορεύσεις, τὰ νομοθετήματα, πάντα ταῦτα ἦσαν τὰ στοιχεῖα τοῦ πολιτικοῦ βίου τῶν ἐλευθέρων, καὶ πάντα ταῦτα καθορῶμεν ἔν τινι ἰδανικῇ τελειότητι ὡς ἀπαυγάσματα τῆς ἀρχαίας δόξης· ἀλλ' ὄπισθεν αὐτῶν ἵσταται σκοτεινὴ καὶ ἀνίλεως ἡ σκιὰ τῆς δουλείας. Ἐκ δὲ τῆς ποικιλίας τῶν Ἑλληνικῶν φυλῶν καὶ τῆς ἄκρας διαιρέσεως τῆς χώρας, προέκυψε καὶ εἰς τὸ πρῶτον τοῦτο καὶ μέγιστον κακὸν προσετέθη καὶ ἕτερον, ἡ σμικρότης τῶν κρατῶν καὶ ἡ διηνεκὴς σχεδὸν ἀλληλομαχία. Ἡ ἐσωτερικὴ δουλεία καὶ ὁ ἐξωτερικὸς πόλεμος ὑπῆρξαν αἱ δύο μάστιγες τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας. Τὸ ἄτομον ἀνεπτύχθη ὅσον οὐδέποτε, ὅσον οὐδαμοῦ, ἀνεπτύχθη ἁρμονικῶς καθ' ὅλα αὐτοῦ τὰ στοιχεῖα, καὶ τὴν θαυμαστὴν κρᾶσιν καὶ ἁρμονίαν τῶν τε σωματικῶν καὶ πνευματικῶν ἀρετῶν, οἵαν περιστῶσιν ἐξοχά τινα πρόσωπα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, εἰς μάτην θέλει ζητήσει ἀλλαχοῦ ὁ ἱστορικὸς τῆς ἀνθρωπότητος· ἀλλὰ τὴν διάρκειαν καὶ μονιμότητα τοῦ κράτους δὲν θέλει εὕρει ἐν Ἑλλάδι, διότι τὸ κράτος ὑπεβίβρωσκεν ὁ σκώληξ τῆς δουλείας, καὶ τὴν μεγάλην ἑνότητα τοῦ ἑλληνισμοῦ διετάραττε καὶ διεκώλυεν ἡ ἐρινὺς τῆς διχονοίας. Δὲν διέμεινεν ὡς ἐκ τούτου ἡ Ἑλληνικὴ πολιτεία ὡς στοιχεῖον ζῶν τοῦ καθολι-

κοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος, ὡς δὲν διέμεινεν οὐδὲ τὸ θρήσκευμα, ἀλλὰ παρέσχεν, ὡς αἰώνιον δίδαγμα, μακράν πειρὰν πειραμάτων παντὸς εἴδους καὶ πάσης ποικιλίας πολιτεύματος, καὶ δι' αὐτῶν ἐχορήγησεν ὅλην καὶ σκέψεις εἰς τὸν μοναδικὸν ἐκεῖνον νοῦν, ὅστις καὶ τὴν σήμερον θεωρεῖται ὡς μέγιστος διδάσκαλος τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης.

Διελύθη ὡσαύτως καὶ κατηφανίσθη ὁ ἀρχαῖος πλοῦτος, ἡ ὑλικὴ εὐημερία τῆς Ἑλλάδος καὶ τὸ ἐξωτερικὸν κράτος αὐτῆς, ὅπερ διέδωκε πανταχοῦ διὰ τῶν ἀποικιῶν της καὶ ἐξέτεινε μέχρι τῶν ἐσχάτων τῆς Ἀσίας ὁ μέγας Ἀλέξανδρος; διότι ἡ μὲν ὑλικὴ εὐημερία δὲν εἶναι εἰμὴ προσωρινὴ βάσις ἐφ' ἧς ἐρείδεται τὸ πνευματικὸν μεγαλεῖον, ἡ δὲ ἐπέκτασις τοῦ ἑλληνισμοῦ εἰς τὰς ἐκτὸς τῆς κυρίως λεγομένης Ἑλλάδος ἐπικρατείας, δὲν ἦτο εἰμὴ προπαρασκευὴ πρὸς ἀποδοχὴν καὶ διάδοσιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Τὸ ὑλικὸν στοιχεῖον τοῦ ἑλληνισμοῦ δὲν εἶναι ὅμως ἀνάξιον μελέτης, καὶ διότι καταδεικνύει τὸ μεγαλεπήβολον καὶ ἀνεξάντλητον τῆς δραστηριότητος τοῦ ἡμετέρου γένους, καὶ διότι μαρτυρεῖ καὶ τοῦτο διὰ τῶν ἰδίων αὐτοῦ προϊόντων τὴν ἐπιτυχῆ συνένωσιν τοῦ χρησίμου καὶ τοῦ καλοῦ, ὡς τὴν συνένωσιν τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ καλοῦ μαρτυροῦσιν ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστήμη. Μόνα δὲ τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα διεσώθησαν, εἰ καὶ ἠκρωτηριασμένα, ἐκ τοῦ ναυαγίου τῶν αἰώνων, καὶ διέμειναν ὡς ζῶντα στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ τῶν νεωτέρων. Τὸ ἀνθρώπινον ἰδανικόν, ὅπερ ἐντελῶς ἐξέφραζεν ἡ θρησκεία καὶ ἡ πολιτεία, ἀνεφάνη καθ' ὅλον τὸ πλήρωμα αὐτοῦ διὰ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς καλλιτεχνίας.

Οἱ Ἕλληνες δὲν ἀπεχώριζον τὰς ἐπιστήμας ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας, τὴν ἀντίληψιν τῶν φαινομένων ἀπὸ τῆς νοήσεως τῶν ὑποστάσεων, καὶ *μετὰ τὰ φυσικά*, ἐπέκεινα τῶν αἰσθητῶν, συνέλαβον τὴν ὕπαρξιν τῶν νοουμένων, καὶ διὰ τούτων προσεπάθησαν νὰ ἐξηγήσωσιν ἐκεῖνα. Ἐντεῦθεν ἡ εὕρεσις ἀνάπτυξις τῶν φιλοσοφικῶν δογμάτων καὶ ἡ πρώτη βάσις πάσης φυσικῆς ἐπιστήμης. Μετὰ τὰς πρώτας κοσμογονικὰς θεωρίας τῶν Ἰωνικῶν καὶ Ἰταλικῶν σχολῶν, ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἐστήριξε διὰ παντὸς τὸ θεμέλιον τῆς ἐπιστήμης ἐντὸς τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως. Ἡ τῆς νοήσεως νόησις δὲν εἶναι τῳόντι τὸ πρῶτον καὶ τὸ θετικώτερον τῶν γεγονότων; αὐτὸς ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος δὲν ὑπάρχει πρὸς ἡμᾶς εἰμὴ διὰ τῶν ἐν ἡμῖν ἐντυπώσεων καὶ ἀντιλήψεων, καὶ αὐτὴ ἡ ὕλη, μακρὰν τοῦ νὰ ἦναι αὐθύπαρκτος, δὲν εἶναι εἰμὴ τὸ μέσον δι' οὗ πραγματοποιεῖται καὶ γίνεται ἐπαισθητὴ ἡ ἰδέα. Οὐδὲ ἄλλην ῥοπὴν ἠδύνατο νὰ λάβῃ ἡ ἐπιστήμη ἐν τῇ πρώτῃ πατρίδι τοῦ ἰδανικοῦ. Τὴν ἐν τῇ φύσει καὶ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἰδέαν ἐζήτουν καὶ ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ πάντες οἱ μεγάλοι σχολάρχαι τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Καὶ ποικίλαι μὲν ἀποχρώσεις διακρίνονται κατὰ τὰ δόγματα αὐτῶν, μία δὲ καὶ ἡ αὐτὴ ἐν πᾶσι καθορᾶται προσπάθεια. Τὸ ἠθικὸν ἰδανικὸν ἐκπροσωπεῖ ὁ Σωκράτης, πιστὸς εἰς αὐτὸ δι' ὅλου τοῦ βίου διατελέσας, αὐτὸ ἀείποτε διδάξας καὶ ὑπὲρ αὐτοῦ μαρτυρήσας, ὡς ἀνθρώπινος πρόδρομος ἄλλου θείου μαρτυρίου. Τὸ ἰδανικὸν οὐ μόνον τῆς ἠθικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς πολιτείας ἐδίωκε καὶ εἰς τὰς ἀνωτάτας χώρας τῆς θεωρίας περιπτάμενος ἐθήρευεν ὁ δαιμόνιος Πλάτων, καὶ αὐτὴ ἡ μεγαλοπρεπὴς θεωρία τοῦ θετικωτάτου τῶν φιλοσόφων δὲν εἶναι εἰμὴ ἡ ἐξήγησις τῆς διηνεκοῦς πορείας τῆς φύσεως πρὸς τὰ ἄνω, πρὸς τὴν κατοχὴν τοῦ τελικοῦ αὐτῆς αἰτίου, ὅπερ εἶναι τὸ ἰδανικὸν τῆς νοήσεως καὶ τῆς μακαριότητος. Καὶ αὐτοὶ δὲ οἱ Ἐπικούρειοι καὶ οἱ Στωϊκοὶ καὶ οἱ Ἐλεάται τὴν ἐν τῇ φύσει ἰδέαν εἶχον πάντοτε πρὸ ὀφθαλμῶν, καὶ εἴς τινα ἰδανικὸν τύπον τῆς ἀρετῆς καὶ εὐδαιμονίας ἐπανεπαύοντο. Τόσῳ δὲ προσήγγισαν πάντες οὗτοι, διὰ τῆς ἰδίας ἕκαστος περιοδείας, καὶ ἀπὸ ἀντιθέτων σημείων ἐνίοτε ὁρμώμενοι, καὶ εἰς ἐναντίους κατὰ τὸ φαινόμενον σκοπὸς ἀποβλέποντες, τόσῳ προσήγγισαν εἰς τὴν κεντρικὴν ἀλήθειαν, ὥστε ἐκ τῶν πρώτων αὐτῶν ἀρχῶν ἐπήγασαν, καὶ εἰς αὐτὰς σήμερον ἔτι ἀνάγονται πᾶσα λογικὴ καὶ μαθηματικὴ θεωρία, πᾶσα ἐπιστήμη τῆς φύσεως, πᾶσα ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ διδασκαλία. Αἱ ἐπιστῆμαι διατηροῦσι καὶ σήμερον τὸ ὄνομα, τὰς ἀρχάς, τὰς μεθόδους ἃς ἔδοσαν εἰς αὐτὰς οἱ σοφοὶ τῆς Ἑλλάδος· καί τινες μὲν διέμεινον σχεδὸν οἷαι ὑπ' αὐτῶν ἐμορφώθησαν, ἄλλαι δὲ συνεπληρώθησαν καὶ ἀνεπτύχθησαν καὶ εἰς ἄλλας ὑποδιηρέθησαν, καί τινες νέαι προσετέθησαν καὶ ἀδιακόπως προστίθενται· ἀλλ' ὁ χείμαρρος οὗτος τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων ὁ κατακυλίων πάντοτε νέους θησαυροὺς καὶ δι' αὐτῶν γονιμοποιῶν καὶ καθωραΐζων τὸν σύγχρονον πολιτισμὸν, εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἑλλάδος ἔχει τὴν πηγήν του, καὶ ἐκεῖ ἔῤῥευσε καθαρώτερος. Ἐκεῖ περιεβλήθη ἡ ἐπιστήμη τὴν ἀκρίβειαν, τὴν σκφήνειαν, τὴν διαύγειαν τῆς ἐκφράσεως, καὶ μετὰ τῆς ποιήσεως διέπλασε τὴν Θεσπεσίαν ἐκείνην διάλεκτον, ἥτις ἔμελλε νὰ ἦναι τὸ διαδοτικὸν ὄργανον τῆς θείας ἀποκαλύψεως, ἐκεῖ κατὰ πρῶτον ὁ ἀνθρώπινος λόγος ἔλαβε καθαρὰν συνείδησιν ἑαυτοῦ, καὶ διηρεύνησε τὸν λόγον τῆς φύσεως καὶ συνησθάνθη τὴν ἀνάγκην καὶ ἐπεκλήθη τὴν ἐμφάνισιν τοῦ θείου λόγου, διότι, ἃς τὸ εἴπωμεν ἀπὸ τοῦδε, πᾶσα ἡ πνευματικὴ ἐνέργεια τοῦ ἑλληνισμοῦ, εἴτε διὰ τῆς ζητήσεως τοῦ ἀληθοῦς, εἴτε διὰ τῆς ποιήσεως, εἴτε διὰ τῆς πράξεως τοῦ ἀγαθοῦ, οὐδὲν ἕτερον ἦτο εἰμὴ ἡ διατύπωσις τοῦ ἀνθρωπίνου ἰδανικοῦ ὡς φαίνεται ἄλλου ἰδανικοῦ τελειοτέρου. Ἡ κατ' ἄνθρωπον τελειότης ζωηρότερον καταφαίνεται εἰς τὰ προϊόντα τῆς τέχνης. Καὶ αὐτοὶ ἐκεῖνοι οἵτινες δὲν ἐκτιμῶσι καθ' ὅλην τὴν ἀξίαν αὐτῶν τὸ θρήσκευμα, τὴν κοινωνίαν, τὴν πολιτείαν, τὴν ἐπιστήμην τῶν Ἑλλήνων, ἐκθειάζουσι τὴν ἑλληνικὴν τέχνην. Δύο δὲ στοιχεῖα συνιστῶσι πᾶν καλλιτεχνικὸν ἔργον, ἡ πνευματικὴ ὑπόστασις καὶ ἡ ὑλικὴ μορφή. Καὶ ἡ μὲν ὑπόστασις τῆς Ἑλληνικῆς καλλιτεχνίας ἦτο οἷα προέκυπτεν ἐκ πάντων τῶν κοινωνικῶν στοιχείων καὶ ἰδίως ἐκ τοῦ θρησκεύματος. Ὁ θεὸς, ὁ ἡμίθεος, ὁ ἥρως, ἡ οἰκογένεια, ἡ φυλή, ἡ κοινωνία, τὰ πάθη, αἱ ἔννοιαι, τὰ αἰσθήματα τῶν τότε ἀνθρώπων, ἡ δημοσία λατρεία, οἱ ἐξωτερικοὶ πόλεμοι, τὰ ἐσωτερικὰ δράματα, πάντα ἑνὶ λόγῳ τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀτομικοῦ καὶ ἐθνικοῦ βίου, καὶ ταῦτα πάντα ἔπρεπεν ἐξ ἀνάγκης νὰ ἔχωσιν ἐν τῇ τέχνῃ λαμπροτέραν τὴν ἰδανικὴν χροιὰν ἣν περιεβάλλοντο ἐν τῇ πραγματικότητι, ἐὰν ὑπόστασις τῆς καλλιτεχνίας εἶναι ἐκείνη ἡ ἰδανικὴ ἀλήθεια, ἥτις εἶναι τὸ κυριώτερον στοιχεῖον τοῦ καλοῦ ἤτοι τοῦ ὑπερόχου ὄντος. Ἀλλὰ τὸ στοιχεῖον τοῦτο δὲν γίνεται ἡμῖν ὁρατὸν καὶ καταληπτὸν, εἰμὴ διὰ τῆς ἐπίσης ὑπερόχου αὐτοῦ μορφῆς ἢ ἐξωτερικεύσεως, καὶ αὕτη εἶναι ἡ λεγομένη πλαστικὴ τελειότης. Κατὰ τὸ στοιχεῖον τοῦτο διακρίνεται ἰδίως καὶ εἶναι τῳόντι ἀπαράμιλλος ἡ ἑλληνικὴ τέχνη. Εἰς τί δὲ ὑφίσταται ἡ τελειότης αὕτη; εἶναι ἄρα ἁπλῆ τις ἰδιότης ἀνεπίδεκτος ἀναλύσεως, ἢ; ἀντιλαμβανόμεθα διά τινος ἰδιαιτέρας αἰσθήσεως χωρὶς νὰ δυνηθῶμεν νὰ δώσωμεν λόγον αὐτῆς διὰ τῆς θεωρίας; Τοῦτο φρονοῦσί τινες μὴ ἐμβαθύναντες ἀρκούντως εἰς τὴν ἔρευναν τῶν ὅρων τοῦ καλοῦ καὶ εἰς τὴν μελέτην τῶν ἀρχαίων καλλιτεχνημάτων· ἀλλὰ τοῦτο δὲν δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν, καὶ πρὸ πολλοῦ ἤδη ἐπειράθημεν ν' ἀποσυνθέσωμεν τὴν πλαστικὴν τελειότητα εἰς τὰ συστατικὰ αὐτῆς στοιχεῖα. Ταῦτα καθ' ἡμᾶς (α) εἶναι α') ἡ ἁπλότης, ἡ χαρακτηρίζουσα τὰ μεγάλα ἔργα τῆς φύσεως, πολλὰ δι' ὀλίγων ἐκδηλοῦσα, ἁπλότης γραμμῶν, σχημάτων, λέξεων, ἤχων· β') ἡ ἀφέλεια ἡ ἀποκλείουσα πᾶν βεβιασμένον καὶ ἐπιτετηδευμένον, καὶ κατὰ παντοῖα κινήματα, θέσεις, στάσεις, ἐννοίας, εἰκόνας, αἰσθήματα, τηροῦσα τὴν δυσέφικτον ἐκείνην φυσικότητα δι' ἧς ἡ τέχνη ἁμιλλωμένη πρὸς τὴν φύσιν, οὐχ ἧττον ἀποκρύπτει ἑαυτὴν καὶ λανθάνει καὶ ὄπισθεν αὐτῆς ἐνεργεῖ· γ') ἡ εἴτε ἐν τῇ ὕλῃ εἴτε ἐν τῷ λόγῳ σύμμετρος καὶ ἔῤῥυθμος ἐκείνη διάταξις, ἐν ᾗ οὐδὲν πλέον ἢ ἔλασσον τοῦ δέοντος, καὶ δι' ἧς μία τις ἑνότης γεννᾷ ἀφ' ἑαυτῆς καὶ δι' ἑαυτῆς τὴν ποικιλίαν· δ') ἡ διαφάνεια τῆς ὑλικῆς μορφῆς, δι' ἧς αὕτη ἑνοῦται καὶ ταυτίζεται τῇ πνευματικῇ ὑποστάσει, καὶ οὐ μόνον δὲν παρεμποδίζει τὴν φανέρωσιν αὐτῆς, ἀλλ' ἀπ' ἐναντίας καθιστᾷ αὐτὴν λαμπροτέραν· καὶ ε') ἡ γαληνιαία χάρις ἡ περιβάλλουσα ὡς ἀτμοσφαῖρα τοῦ ἰδανικοῦ τὰ ἀρχαῖα καλλιτεχνήματα, διότι ἡ γαλήνη αὕτη ἐν τῷ ἰδανικῷ ὑπάρχει, καὶ ἐκεῖθεν κατέρχεται καὶ εἰς αὐτὰ ἀναβιβάζει τὸ πνεῦμα. Τοιαῦτα εἶναι τὰ στοιχεῖα τῆς πλαστικῆς τελειότητος, ἅτινα καθωραΐζουσι τὰ ἔργα τῶν ἡμετέρων προγόνων ἐν παντὶ κλάδῳ καλλιτεχνίας, ἐν τῇ ἀρχιτεκτονικῇ, ἐν τῇ γλυπτικῇ, ἐν τῇ ζωγραφίᾳ, ἐν τῇ μουσικῇ καὶ ἐν τῇ ποιήσει· τοῦτο ἠδυνάμεθα διὰ μακρῶν ν' ἀποδείξωμεν ἀναλύοντες εἴτε ἓν Ὁμηρικὸν ἔπος, εἴτε μίαν τραγῳδίαν τοῦ Σοφοκλέους, εἴτε ἕνα ναὸν, εἴτε ἕνα ἀνδριάντα. Καὶ ἡ πλαστικὴ αὕτη τελειότης εἶναι τὸ μοναδικὸν καὶ ἀπαράμιλλον πλεονέκτημα τῆς ἀρχαίας τέχνης. Δι' αὐτῆς ζῇ εἰσέτι ἡ τέχνη αὕτη, καὶ διδάσκει, καὶ καθαρίζει τὴν διάνοιαν, καὶ ἐμποιεῖ καὶ ῥυθμίζει τὴν φιλοκαλίαν, καὶ μορφώνει τὴν κρίσιν, καὶ κανονίζει τὰ ἔργα τοῦ καλλιτέχνου, ζῇ ὡς αἰώνιος ὑπογραμμὸς, ὡς τύπος ἀπανταχοῦ καὶ πάντοτε ἀξιομελέτητος καὶ ἀξιομίμητος, καὶ δυνάμεθα μετὰ θάῤῥους νὰ προσθέσωμεν, ὡς τύπος ὃν οὐδεμία τῶν νεωτέρων προσπάθεια κατώρθωσε νὰ ὑπερβῇ οὐδὲ ἐντελῶς νὰ πραγματοποιήσῃ.

Ἡ ἱστορία δὲν ἐπαναλαμβάνεται. Ἡ θαυμασία ἐκείνη συνέργεια τοπικῶν, χρονικῶν, καὶ φυλετικῶν στοιχείων ἥτις παρίσταται ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι, μόνη ἠδύνατο νὰ παραγάγῃ τὴν πρώτην ἐκείνην ἀνάπτυξιν τῆς ἡμετέρας φύσεως ὑπὸ τὸν ἰδανικὸν τύπον τῆς ἀνθρωπίνης τελειότητος. Ὁ ἑλληνισμὸς εἶναι αὐτὸς ὁ ἀνθρωπισμὸς κατὰ τὴν πρώτην ἐμφάνισίν του καὶ κατὰ τὴν ἀνωτέραν αὐτοῦ τελειότητα· διὰ τοῦτο τὴν σήμερον θεωρεῖται ὡς στοιχεῖον ἀπαραίτητον πρὸς τὴν ἠθικὴν καὶ νοητικὴν μόρφωσιν τοῦ ἀνθρώπου, καὶ humanitas καὶ humaniores litteræ ὀνομάζονται αἱ κλασικαὶ μελέται· διὰ τοῦτο ἡ ἐποχὴ ἐκείνη, τὸ ἔαρ τῆς ἱστορίας, οὐδέποτε θέλει ἐπανέλθει, οὐδὲ τὰ προϊόντα αὐτῆς δύναται νὰ ἐπαναλάβῃ ἡ ὡριμάζουσα ἤδη ἀνθρωπότης, ὡς δὲν ἐπαναλαμβάνεται ἡ χάρις καὶ ἡ ἀφέλεια τῆς πρώτης ἡλικίας. Ἀλλ' ὁ ἰδανικὸς οὗτος τύπος τῆς ἀνθρωπίνης τελειότητος δὲν ἴσχυσε νὰ σώσῃ τὴν ἀνθρωπότητα ἐκ τῆς ἐπελθούσης διαφθορᾶς καὶ ἐξαχρειώσεως. Ἠρεύνησεν ὁ ἑλληνικὸς νοῦς πάσας τὰς χώρας τοῦ πραγματικοῦ καὶ νοεροῦ κόσμου, ἔθηκε τὰς βάσεις πάσης μαθηματικῆς καὶ φυσικῆς καὶ λογικῆς ἐπιστήμης, ἀνεγνώρισε νοῦν καὶ λόγον ἐν τῷ κόσμῳ καὶ διεῖδεν αὐτὸν τὸν θεὸν, ὡμολόγησεν ἄυλον καὶ ἀθάνατον τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν, ἐμελέτησε

(α) Ὅρ. Φιλοσοφ. Μελέτ. σελ. 165.

τὸ πρόβλημα τοῦ ἀνθρωπίνου προορισμοῦ, καὶ παρεδέχθη τὸν νόμον τοῦ καθήκοντος, καὶ ὑπεβλήθη εἰς τὴν ἀνάγκην τῆς θυσίας ἐν προσδοκίᾳ μελλούσης κρίσεως καὶ δικαιώσεως, συνῃσθάνθη τὸν θεῖον ἔρωτα, τὸν ἔρωτα τοῦ ἀπείρου ἀγαθοῦ καὶ ἀληθοῦς καὶ καλοῦ, συνέστησε τὰς ἐλευθέρας κοινωνίας, ἐπενόησε σοφὰ νομοθετήματα, τὴν εὐγλωττίαν ἀνύψωσε εἰς ὑπέρτατον βαθμὸν, συνέγραψε διδακτικὰς ἱστορίας τῶν τότε κοινωνιῶν καὶ παρέδωκε τὰ σοφώτατα τῆς ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς παραγγέλματα, τὴν ποίησιν καὶ τὰς τέχνας διέπλασε κατὰ τὸν καθαρώτατον τοῦ καλοῦ τύπον, ἀνέδειξε πρόσωπα διαλάμποντα διὰ πάσης ἠθικῆς καὶ νοερᾶς ἀρετῆς, καὶ ὅμως οὔτε τὸν ἀληθῆ ἄνθρωπον ἀνεκάλυψεν, οὔτε τὸν ἀληθῆ θεὸν, οὔτε τὴν ἀληθῆ μεταξὺ αὐτῶν σχέσιν, οὔτε τοὺς ἀληθεῖς ὅρους τῆς ἠθικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς καὶ τὸν ἀληθῆ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους προορισμὸν, διὰ δὲ τῆς εὑρέσεως τοῦ ἀληθοῦς, τῆς ποιήσεως τοῦ καλοῦ καὶ τῆς πράξεως τοῦ ἀγαθοῦ, καθ' ὃ μέτρον ἐπετρέπετο αὐτῷ, κατέδειξεν ὁ ἑλληνισμὸς καὶ τὸ ὕψιστον σημεῖον τῆς ἀνθρωπίνης δυνάμεως καὶ ἐν ταύτῳ τὸ ἀνεπαρκὲς τῶν ἀνθρωπίνων μέσων εἰς σωτηρίαν τῆς ἀνθρωπότητος, ὥστε τὸ ἔργον αὐτοῦ δὲν εἶναι εἰμὴ προαίσθησις καὶ ἔφεσις ἄλλου ἰδανικοῦ τελειοτέρου, ἄλλης ἀληθείας, καὶ καλλονῆς, καὶ ἀρετῆς, ἄλλης τελειότητος, ἣν ὁ θεὸς ἔμελλε ν' ἀποκαλύψῃ βραδύτερον διὰ τῆς ἐνανθρωπίσεως τοῦ θείου λόγου.

Γ'.

Ὁ Ῥωμαϊκὸς κόσμος, καίτοι ἔχων οὐκ ὀλίγα στοιχεῖα ἴδια κατὰ τὴν χώραν, τὴν φυλὴν, τὴν γλῶσσαν, τὴν κοινωνίαν, τὴν πολιτείαν, εἶναι οὐχ ἧττον κατὰ τὴν πνευματικὴν αὐτοῦ ὑπόστασιν παράτασις τοῦ Ἑλληνικοῦ· διὰ τοῦτο εὐκολώτερον νοοῦνται καὶ ἐξηγοῦνται δι' ἀλλήλων, καὶ κατὰ τοῦτο λίαν ὀρθῶς ὁ Ἔγελος τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ῥώμην ἐθεώρησεν ὡς δύο συνακεραιωτικὰ στοιχεῖα ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ὅλου, καὶ τὸν Ἑλληνορωμαϊκὸν κόσμον, ὡς μίαν καὶ μόνην ἐποχὴν τῆς ἱστορίας.

Ἐὰν στρέψωμεν τὸ βλέμμα πρὸς τὴν ὡραίαν ἐκείνην χερσόνησον, ἣν διαχωρίζουσιν αἱ Ἄλπεις ἀπὸ τῆς λοιπῆς Εὐρώπης καὶ περιβρέχουσιν ἔνθεν καὶ ἔνθεν τὰ κύματα τῆς Ἀδριατικῆς καὶ Μεσογείου, καὶ προσέξωμεν εἰς τὸ σημεῖον ἔνθα ἠγέρθη ἡ ἀρχαία Ῥώμη, κατανοοῦμεν ἀμέσως ὅτι ἡ χώρα ἐκείνη εἶχε προορισθῆ εἰς κεφαλὴν μεγάλου κράτους. Τὸ Ῥωμαϊκὸν μεγαλεῖον προῆλθεν ἐκ τῆς κατακτήσεως τῆς Ἰταλίας καὶ βραδύτερον πάσης σχεδὸν τῆς τότε γνωστῆς οἰκουμένης, ἐκ τῆς θαυμασίας ἀναπτύξεως τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ τοῦ δημοσίου δικαίου, ἐκ τῆς πολιτικῆς συνέσεως, ἐκ τῆς στρατηγικῆς τέχνης καὶ τῆς διοικητικῆς ἐμπειρίας, καὶ ἐκ τῆς μορφώσεως μεγαλοπρεποῦς διαλέκτου, ἥτις διέδωκε τὸν ῥωμαϊσμὸν καθ' ὅλην τὴν Δύσιν, ὡς ἡ ἡμετέρα διέδωκε τὸν ἑλληνισμὸν καθ' ὅλην τὴν Ἀνατολὴν, καὶ ἐχρησίμευσε καὶ αὕτη ὡς ὄργανον τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Πρὸς πάντα ταῦτα ἦτο κατάλληλος ἡ χώρα καὶ ἡ φυλή. Ἐκείνη μὲν διὰ τὸ εὐκραὲς τοῦ κλίματος καὶ τὴν ἀσθενεστέραν οὕτως εἰπεῖν ἀπόχρωσιν τῆς ζωηρότητος τῆς Ἑλληνικῆς φύσεως, αὕτη δὲ διὰ τὴν θετικότητα, τὴν σταθερότητα, τὴν ἐπιμονὴν καὶ τὸ κυριευτικὸν πνεῦμα ἅτινα τὴν χαρακτηρίζουσιν. Ὡρμήθη ἡ Ῥώμη ἐκ μικρῶν ἀρχῶν καὶ ἤρξατο διὰ τῆς μακρᾶς πάλης τῶν πατρικίων συγκεντρούντων ἐν ἑαυτοῖς πᾶσαν ἀστυκὴν πολιτικὴν καὶ θρησκευτικὴν ἀρχὴν, καὶ τοῦ δήμου προσπαθοῦντος ν' ἀποκτήσῃ βαθμηδὸν τὰ φυσικὰ καὶ κοινωνικὰ δικαιώματα. Ἡ πάλη αὕτη διήρκεσε τρεῖς αἰῶνας καὶ κατέληξεν ἐπὶ τέλους εἰς τὴν δωδεκάδελτον. Τὴν Ἑλληνικὴν πηγὴν τῆς δωδεκαδέλτου πρὸ τοῦ Βίκου οὐδεὶς ἠμφισβήτει, καὶ ῥητῶς ἀναφέρουσι πολλαὶ Ῥωμαίων καὶ Ἑλλήνων μαρτυρίαι. Ἀλλ' ἡ κριτικὴ μελέτη τῶν μαρτυριῶν τούτων αἵτινες ἐκ μιᾶς πρώτης ἀποῤῥέουσι καὶ αὐτὴν ἐπαναλαμβάνουσι, τὸ δύσκολον τῆς τότε συγκοινωνίας, ἡ φύσις τοῦ Ῥωμαϊκοῦ πνεύματος, ὅπερ ἀποκλειστικῶς σχεδὸν ἀντανακλᾶται ἐν τῷ πρώτῳ ἐκείνῳ μνημείῳ τῆς νομοθεσίας του, ἡ ἀντιπαραβολὴ τῆς Ῥωμαϊκῆς καὶ τῶν τότε Ἑλληνικῶν κοινωνικῶν διατάξεων τῆς δωδεκαδέλτου, καθιστῶσι τοὐλάχιστον ἀμφίβολον τὴν Ἑλληνικὴν αὐτῆς καταγωγὴν, ὡς ἄλλοτε ἀπεδείξαμεν (α). Τὸ Ῥωμαϊκὸν δίκαιον εἶναι προφανῶς στοιχεῖον πρωτότυπον, ὡς ἡ κοινωνία καὶ ἡ πολιτεία ἐξ ὧν προῆλθεν, ὑπέμεινε δὲ τὴν ἐπιῤῥοὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος πολὺ βραδέως διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τῶν στωϊκῶν δογμάτων. Εἰσῆλθεν ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία εἰς Ῥώμην περὶ τὰ μέσα τῆς δευτέρας πρὸ Χριστοῦ ἑκατονταετηρίδος, καὶ γνωστὸν εἶναι πόσον ἤγειραν τὴν ἀγανάκτησιν τῶν αὐστηρῶν Ῥωμαίων καὶ ἰδίως τοῦ Κάτωνος τὰ δόγματα ἅσα ἐδίδασκον οἱ Ἀθηναῖοι φιλόσοφοι Διογένης, Ἀρχέλαος καὶ Καρνεάδης, καὶ μετ' ἐνθουσιασμοῦ ἀπεδέχετο ἡ εἰς τὰς παραδόσεις αὐτῶν συῤῥέουσα νεολαία. Ἐκ τῶν δογμάτων τούτων, δύο κυρίως ἐπεκράτησαν, τὸ ἐπικούρειον καὶ τὸ στωϊκόν. Τὸ μὲν ὑπὸ χαριεστάτην μορφὴν ἐξέφρασεν ἔν τισι τῶν ποιημάτων αὐτοῦ ὁ Ὁράτιος, καὶ διετύπωσεν ἐν τῷ *περὶ φύσεως πραγμάτων* ποιήματι μετὰ μοναδικῆς μεγαλοπρεπείας ὁ Λουκρήτιος· τὸ δὲ ἐνέπνευσε τοὺς διασημοτέρους τῶν Ῥωμαίων νομοδιδασκάλων, καὶ ἐμόρφωσε τρεῖς μεγάλους φιλοσόφους, τὸν Σενέκαν, τὸν Ἐπίκτητον καὶ τὸν Μ. Αὐρήλιον Ἀντωνῖνον· ὁ δὲ μεγαλοῤῥήμων

(α) Ἐν ὑπομνήματι ἀναγνωσθέντι εἰς τὴν ἐν Κερκύρᾳ ἑταιρίαν τῶν Φιλομαθῶν τῷ 1847.

Κικέρων μυηθεὶς καὶ οὗτος τὰ δόγματα τῆς Ἑλληνικῆς ἐπιστήμης ἐγένετο ὁ πολυμαθέστατος εἰσηγητὴς τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, καὶ ἐπρέσβευσεν ἐκλεκτικὴν διδασκαλίαν, ἐν ᾗ πρωτεύει τὸ στοιχεῖον τοῦ πλατωνισμοῦ. Δὲν εἶχεν ἄρα ἡ Ῥώμη οὔτε φιλοσοφίας πρωτότυπον, οὔτε ἐπιστήμην, καὶ κατὰ ταῦτα αὐτοὶ οἱ Ῥωμαῖοι ὡμολογοῦντο μαθηταὶ τῶν Ἑλλήνων.

Κατὰ δὲ τὴν ποίησιν ἡ Ῥωμαϊκὴ πρωτοτυπία διακρίνεται εἰς τὰ δημώδη ᾄσματα ἐξ ὧν ἐλήφθησαν αἱ μυθώδεις παραδόσεις τῆς Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας, καὶ ἅτινα ὡς ἐκ παλιμψήστου ἔφερε πάλιν εἰς φῶς ἡ κριτικὴ τῶν νεωτέρων· διεκρίνετο δὲ ἐπίσης κατὰ τὰ ὑπὸ τῶν οἰκιακῶν καὶ θρησκευτικῶν τελετῶν ἐμπνεόμενα ποιήματα, διότι ταῦτα εἶναι πάντοτε ἄμεσος ἀπόῤῥοια καὶ ἀφελὴς ἐκχείλισις τοῦ αἰσθήματος, οὐδὲ ἀνέχονται τὴν ἀνάμιξιν ἀλλοτρίων στοιχείων· διὰ τοὺς αὐτοὺς δὲ λόγους διεκρίνετο καὶ εἰς τὰ σατυρικὰ καὶ εἰς τινα κωμικὰ στιχουργήματα· ἀλλ' ὁμολογητέον ὅτι ἐν Ῥώμῃ ἡ χροιὰ τῆς ποιήσεως δὲν ἐπικαλλύνει πᾶσαν φανέρωσιν τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ δημοσίου βίου, ὡς ἐν Ἑλλάδι, ἔνθα πᾶς σχεδὸν πολίτης ἦτο καὶ αὐθόρμητος καλλιτέχνης. Ἅμα δὲ ἡ ποίησις ἀνυψώθη εἴς τινα ἰδανικὴν τελειότητα διὰ τῆς τέχνης, ὡς ὑπὸ τοῦ Οὐϊργιλίου, ἴδιον ἰδανικὸν δὲν συνέλαβεν, ἀλλὰ τὸν ἀθάνατον τύπον αὐτοῦ ἠρανίσθη παρὰ τῶν Ἑλλήνων, καὶ περὶ τούτου ἐπίσης αὐτοὶ οἱ Ῥωμαῖοι συμφωνοῦσιν. Ἐὰν τῳόντι ἀφαιρέσητε ἀπὸ τῶν λατινικῶν ποιημάτων πᾶν ὅ,τι εἶναι Ἑλληνικὸν, καὶ ὡς πρὸς τὴν ὑπόστασιν καὶ ὡς πρὸς τὴν μορφὴν τῆς ποιήσεως, δὲν ἀπομένει εἰμὴ ἡ ἀτομικὴ ἑκάστου ποιητοῦ εὐφυΐα καὶ τὰ ὀλίγα ποιητικὰ στοιχεῖα ἅτινα παρεῖχεν ὁ χαρακτὴρ καὶ ἡ κοινωνία τῶν Ῥωμαίων, ἀλλ' ἡ ζῶσα τῆς τέχνης διατύπωσις ἐκλείπει. Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ διάλεκτος, πιστῶς εἰκονίζουσα τὴν διάνοιαν, διότι εἶναι ἀπαύγασμα αὐτῆς καθαρώτατον, ἐμφαίνει κατά τε τὴν ὕλην καὶ τὸ εἶδος ἀδελφικὴν πρὸς τὴν ἡμετέραν συγγένειαν, καὶ τὴν ἐν Ἑλλάδι καὶ Ῥώμῃ ταυτότητα τῆς πνευματικῆς ὑποστάσεως ἐπιβεβαιοῖ· ταύτην δὲ ἔτι σαφέστερον μαρτυροῦσι τὸ θρησκευμα καὶ ἡ καλλιτεχνία. Τὸ ἐν τῇ θρησκείᾳ ἰδανικὸν τῶν Ῥωμαίων ἦτο αὐτὸ τὸ ἰδανικὸν τῶν Ἑλλήνων, ἡ ἀποθέωσις τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὑπὸ τὸν τύπον τελειοτέρας ἀνθρωπότητος προσωποποίησις καὶ λατρεία τῶν δυνάμεων καὶ στοιχείων τῆς φύσεως, τῶν αἰσθημάτων καὶ παθῶν τῆς καρδίας, πλὴν τῶν αὐτῶν διαφορῶν, καθ' ἃς διακρίνεται ὁ ῥωμαϊσμὸς τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ κατὰ τὰ ἄλλα συστατικὰ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Ἡ θρησκεία εἶχε σοβαρώτερον, πρακτικώτερον καὶ πολιτικώτερον χαρακτῆρα, καὶ συνεταυτίζετο μᾶλλον ἐν δομῷ χῳ ἢ ἐν Ἑλλάδι μετὰ τῶν πράξεων τοῦ δικαίου καὶ τῶν τύπων τοῦ νόμου, οὐδὲ διάφορον ἦτο τὸ ἐν τῇ τέχνῃ ἰδανικόν. Ὁστις μελετήσῃ ἀμερολήπτως τὰς σχέσεις τῶν ἐν Ἑλλάδι τεχνῶν, τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τῆς γλυπτικῆς καὶ τῆς ζωγραφίας, πρὸς τὰς ἐν Ῥώμῃ, ῥᾴδιως πείθεται ὅτι ἡ Ῥωμαϊκὴ καλλιτεχνία εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὠχρὰ ἀντανάκλασις τῆς Ἑλληνικῆς. Καὶ πρὶν μὲν εἰσαχθῇ ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ἀφομοιωθῇ πρὸς τὴν Ῥωμαϊκὴν κοινωνίαν, τὰ κτίρια μᾶλλον ἀπέβλεπον εἰς τὴν χρησιμότητα ἢ τὴν καλλονὴν, καὶ πάντα εἶχον σοβαρόν τινα χαρακτῆρα στερεότητος καὶ δημοσίας ὠφελείας. Εἰσαχθείσης δὲ τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης ἡ Ῥωμαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ, καὶ μὲν περιβάλλεται, κατὰ τὴν ἐποχὴν μάλιστα τῶν αὐτοκρατόρων, ἄγνωστον εἰς αὐτὴν μεγαλεῖον, καὶ νέα στοιχεῖα προστίθενται εἰς τὰ Ἑλληνικά, ἀλλ' οὐχὶ πάντοτε ἐναρμονίως συνδυάζονται μετ' αὐτῶν, καὶ μετ' οὐ πολὺ ὁ Ἑλληνικὸς τύπος διαφθείρεται, καὶ τὴν ἁπλότητα, τὴν σαφήνειαν, τὴν χάριν τῶν Ἑλληνικῶν μνημείων διαδέχεται ἡ περιπλοκὴ καὶ ἡ σύγχυσις. Τὸ αὐτὸ δὲ ῥητέον καὶ περὶ γλυπτικῆς, ἥτις οὐδὲν ἕτερον ἦτο ἢ μίμησις ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀνεπιτυχὴς τῆς Ἑλληνικῆς μεγαλουργίας, καὶ περὶ ζωγραφίας, ἥτις ἔτι ὑποδεεστέρα ἐφάνη τῶν ἄλλων δύο (α). Δικαιούμεθα ἄρα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι, εἰ καὶ κατὰ τὴν κοινωνίαν καὶ τὴν πολιτείαν ἔχει ἴδιον μεγαλεῖον ἡ Ῥώμη, καὶ σπουδαίαν ἐξασκεῖ εἰσέτι ἐπιῤῥοὴν ἐπὶ τῆς ἀνθρωπότητος, οὐχ ἧττον κατὰ τὸ στοιχεῖον τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ καλοῦ, ὁ Ῥωμαϊκὸς κόσμος δὲν εἶναι εἰμὴ παράτασις καὶ ἐπέκτασις τοῦ Ἑλληνικοῦ, καὶ συναποτελεῖ μετ' αὐτοῦ μίαν μόνον ἐποχὴν τῆς ἱστορίας. Αὐτοὶ δὲ οἱ Ῥωμαῖοι εἶπον ὅτι καὶ ὅτε κατέκτησαν τὴν Ἑλλάδα ὑπ' αὐτῆς ᾐχμαλωτίσθησαν, καὶ αὐτοὶ πάλιν ὑπὲρ ἑαυτῶν οὐχὶ τὰς τέχνας ἢ τὰς ἐπιστήμας, ἀλλὰ τὸ ἄρχειν τῶν λαῶν διεκδικοῦσιν ὡς ἴδιον πλεονέκτημα. Ἀλλ' αἱ ἀπέραντοι κατακτήσεις, ἡ πολυτέλεια, ἡ ἀπομάθησις τῶν ἀρχαίων ἀρετῶν καὶ ἡ εἰς τὸν αἴσχιστον δεσποτισμὸν ὑποδούλωσις, ἐπέφεραν τὴν διαφθορὰν, τὴν ἰδιωτικὴν καὶ τὴν δημοσίαν, διαφθορὰν βαθυτάτην καὶ ἀθεράπευτον, ἐξ ἧς μόνη ἡ ἄπειρος τοῦ θεοῦ εὐσπλαγχνία ἠδύνατο νὰ σώσῃ τὴν ἀνθρωπότητα (β). Ἡ ἀρετὴ τοῦ Σωκράτους, ἡ ἰδανικὴ τοῦ Πλάτωνος τελειότης, ἡ πραγματικὴ σοφία τοῦ Ἀριστοτέλους, τὰ θεῖα ἔπη τοῦ Ὁμήρου καὶ τοῦ Πινδάρου, ἡ ἀπαράμιλλος τέχνη τοῦ Φειδίου, ἡ εὐγλωττία τοῦ Κικέρωνος, ἡ αὐστηρότης τῶν στωϊκῶν δογμάτων καὶ χαρακτήρων, ἡ πολιτικὴ σύνεσις, ἡ πολεμικὴ ἀνδρεία, οὐδὲν ἴσχυσε ν' ἀναχαιτίσῃ τὸν χείμαῤῥον τῆς διαφθορᾶς, τὸν κατακλύσαντα πᾶσαν τὴν τότε γνωστὴν οἰκουμένην. Οὐχὶ δὲ ἐκ τῶν σχολῶν τῶν Ἀθηνῶν ἢ ἐκ τῆς Ῥωμαϊκῆς Γερουσίας, ἀλλὰ ἐξ αὐ-

(α) Ὁρ. Φιλοσοφ. Μελετ. σελ. 194. 224. 256.
(β) Ὁρ. τὰς περὶ Χριστιανισμοῦ φιλ. Μελέτας. βιβλ. Β'.

τοῦ ἐκείνου τοῦ μικροῦ λαοῦ, ὃν εἴδομεν ἐν τῇ ἀνατολῇ ἔχοντα εἰς τοὺς κόλπους αὐτοῦ τὴν παρακαταθήκην τῆς πρώτης ἀποκαλύψεως, καὶ ὃν καθυπέβαλεν ἐπίσης ἡ Ῥωμαϊκὴ κυριαρχία, ἔμελλε νὰ προέλθῃ ἡ σωτηρία τῆς ἀνθρωπότητος. Τὸ ἰδανικὸν τῆς Ἑλλάδος εἶχεν ἀναβιβάσει τὸν ἄνθρωπον εἰς ὕψιστον βαθμὸν τελειότητος, καὶ οὐχ ἧττον κατέπεσεν οὗτος εἰς ἔσχατον βαθμὸν διαφθορᾶς. Ἡ ἀπόδειξις ἦτο πλήρης. Ὁ ἄνθρωπος δὲν ἠδυνήθη νὰ σωθῇ ἀφ' ἑαυτοῦ. Ἡ ἐλευθερία αὐτοῦ ἀνεπτύχθη ἀφ' ἑαυτῆς θαυμασίως, ἀλλὰ μὴ οὖσα σύμφωνος πρὸς τὸν θεῖον νόμον, δι' ἑαυτῆς διεφθάρη. Ἔπρεπε ν' ἀνέλθῃ ὁ ἄνθρωπος πρὸς τὸν θεόν, νὰ καταλλαγῇ πρὸς αὐτόν, καὶ πρὸς τοῦτο ἔπρεπε νὰ κατέλθῃ αὐτὸς ὁ Θεῖος Λόγος *χαρακτὴρ τῆς ὑποστάσεως καὶ μορφὴ τοῦ θεοῦ* (Χρυσόστ. περὶ ὁμοουσίου λόγου) *ἵνα τοὺς δύο κτίσῃ ἐν ἑαυτῷ εἰς ἕνα καινὸν ἄνθρωπον ποιῶν εἰρήνην*. (Ἐφ. β', 15)

Δ'.

Ὁ χριστιανισμὸς εἶναι ἡ θεία κορυφὴ τῆς ἱστορίας, συνάπτεται πρὸς πάντα τὰ προηγούμενα, ἅτινα τὸν προαγγέλλουσι καὶ προετοιμάζουσι, πρὸς πάντα τὰ ἑπόμενα, ἅτινα γεννᾷ καὶ ρυθμίζει, ὥστε ἡ ἱστορία δὲν εἶναι ἔτι καὶ σήμερον εἰμὴ ἐφαρμογὴ καὶ πραγματοποίησις τῶν δογμάτων καὶ ἐπαγγελιῶν αὐτοῦ. Οὔτε ἀπὸ τῆς ἱστορίας δυνάμεθα νὰ τὸν ἀποσπάσωμεν, οὔτε ἀπὸ τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας, καθ' ὅσον ἐν μὲν τῇ ἱστορίᾳ, συναπτελεῖ μετὰ τοῦ Μωσαϊσμοῦ, ἐξ οὗ ἀπορρέει, τὸ θεῖον αὐτῆς στοιχεῖον συνδυαζόμενον μετὰ τοῦ ἀνθρωπίνου, ἐν δὲ τῇ καρδίᾳ εἶναι ἡ συμφιλίωσις τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ πεπερασμένου, ἐν ᾗ μόνῃ ἡ ἡμετέρα συνείδησις ἐπαναπαύεται. Ἀντιστοιχεῖ δὲ ὁ χριστιανισμὸς πρὸς τὸν ἑλληνισμὸν ὡς τὸ φῶς πρὸς τὸν ὀφθαλμόν, ὡς τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐφέσεως πρὸς αὐτὴν τὴν ἔφεσιν. Τὸ ἀπόλυτον ἀγαθὸν ὅπερ ἐλάτρευεν ὁ Πλάτων καὶ εἰς ὃ ἔτεινε πᾶσα ἑλληνικὴ ἐπιστήμη καὶ τέχνη, ἔπρεπε νὰ ἐπιφανῇ καθ' ὅλην τὴν θείαν δύναμιν αὐτοῦ καὶ καθαρότητα ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἵνα τὸ λατρεύσῃ ἡ ἀνθρωπότης. «Πᾶσαι αἱ μεγάλαι ἀρχαὶ τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας, λέγει ὁ K. Fouillée (τόμ. β'. σελ. 419) εὑρίσκονται ἐν τῷ χριστιανισμῷ, ἀνυψούμεναι εἰς νέαν δύναμιν καὶ συμβιβαζόμεναι πρὸς τὰς ἄλλας Ἑλληνικὰς ἢ ἀνατολικὰς διδασκαλίας. Ἡ θεωρία τῶν ἰδεῶν, ἡ ἐπιστέφουσα αὐτὴν ἑνότης τοῦ ἀγαθοῦ, ἡ πραγματοποιοῦσα ἐν τῷ κόσμῳ τὰς ἰδέας καθολικὴ ψυχή, καὶ ἡ τῶν ἰδεῶν μέθεξις τῶν πραγμάτων, πάντα συγκεφαλαιοῦνται ὑπὸ καθαρωτέρους καὶ ἀληθεστέρους τύπους, εἰς τὰ δόγματα τῆς Τριάδος καὶ τῆς δημιουργίας.» Ἀλλὰ δὲν εἶναι παράδοξον ἐὰν κατ' ἀρχὰς ὁ χριστιανισμὸς ἐφάνη πολέμιος πρὸς τὸν ἑλληνισμόν, διότι κατά τινα ἦτο πραγματικῶς ἡ ἀνατροπὴ ὅλου τοῦ ἠθικοῦ κόσμου τῆς ἀρχαιότητος. Ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ κατήρχετο ἐν δούλου μορφῇ, ἀνελάμβανε τὰς ἁμαρτίας τοῦ ἀνθρώπου, καὶ πρὸς ἐξιλέωσιν τῆς θείας δικαιοσύνης ὑπεβάλλετο εἰς ἐπώδυνον καὶ ἄτιμον θάνατον. Ὁποῖος παρίγελως πρὸς τοὺς πιστεύσαντας εἰς τοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου. Τὸ θαῦμα τῆς θείας ἀγάπης, ἥτις μόνη ἐζήγειρε τὴν δημιουργίαν, καὶ μόνη ἠδύνατο νὰ σώσῃ τὴν ἀνθρωπότητα, ἐφάνη σκάνδαλον εἰς τοὺς Ἰουδαίους καὶ μωρία εἰς τοὺς Ἕλληνας. Ὁποῖος δὲ παραλογισμὸς ἔπρεπε νὰ φανῇ ἡ ἠθικὴ αὐτοῦ διδασκαλία! Δὲν ὑπάρχει πλέον δοῦλος καὶ ἐλεύθερος, Ἕλλην καὶ βάρβαρος, ἅπαντες εἴμεθα ἀδελφοί, τέκνα τοῦ αὐτοῦ πατρὸς καὶ προωρισμένοι εἰς τὴν αὐτὴν ἀθανασίαν. Μακάριοι δὲν εἶναι πλέον οἱ σοφοί, οἱ πλούσιοι, οἱ ἰσχυροί, οἱ ἀνδρεῖοι, οἱ εὐδόκιμοι τοῦ κόσμου τούτου, ἀλλ' οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι, οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ, οἱ πενθοῦντες, οἱ πραεῖς, οἱ ἐλεήμονες. Εἰς τὰς ἀρετὰς ἃς ἐδίδασκεν ἡ ἀρχαία ἠθική, τὴν ἀνδρείαν, τὴν φρόνησιν, τὴν σωφροσύνην, τὴν δικαιοσύνην, νέαι ἀντικαθίστανται, ἡ πίστις, ἡ ἐλπίς, ἡ ἀγάπη, καὶ πρὸ πάντων ἡ ἀγάπη, ἡ ἀγάπη πρὸς φίλους καὶ ἐχθρούς, πρὸς ἀγαθοὺς καὶ πονηρούς, πρὸς πάντα ἄνθρωπον ἀδιακρίτως, ἡ ἐλεημοσύνη ἐν τῷ κρυπτῷ, ἡ προσευχὴ ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ, ἡ δέησις πρὸς τὸν Θεόν, οὐχὶ ἵνα δώσῃ ἡμῖν πλοῦτον καὶ δόξαν καὶ ἐξουσίαν, ἀλλὰ τὸν ἐπιούσιον ἄρτον, καὶ ἵνα γίνῃ τὸ θέλημα τοῦ οὐρανίου Πατρὸς ὡς ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς. Καὶ ἐπέβαλλε νέαν ἀρετὴν οὐ μόνον κατὰ τὰ ἔργα, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν διάνοιαν, ἀπηγόρευσε καὶ τὴν ἰδέαν καὶ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ κακοῦ, ἀπῄτει τὴν θυσίαν, τὴν αὐταπάρνησιν καὶ τὴν ὁλοτελῆ ἀφοσίωσιν εἰς μόνον τὸν Θεόν. Δὲν εἶναι ἄρα παράδοξον ἐὰν ἐξεπλήσσοντο οὐ μόνον οἱ ὄχλοι ἀλλὰ καὶ οἱ σοφοὶ ἐπὶ τῇ νέᾳ ταύτῃ διδαχῇ, καὶ ἐὰν κατὰ τοῦ καινοῦ τούτου ἀνθρώπου ὅλος ὁ ἀρχαῖος κόσμος ἐξηγείρετο, δὲν εἶναι παράδοξον ἐὰν ἡ Ἀλεξανδρινὴ σχολή, ἥτις εἰς μάτην εἶχε συγκεφαλαιώσει ἐν αὐτῇ πάντα τά τε ἑλληνικὰ καὶ ἀνατολικὰ δόγματα, ἐπὶ τρεῖς σχεδὸν αἰῶνας ἐπολέμησε τὸν χριστιανισμόν, καὶ ἐὰν ἐπὶ στιγμὴν ἐφάνη ἠσφαλισμένος ὁ θρίαμβος τῆς ἀντενεργείας.

Καὶ ὅμως ἡ ἁρμονία τοῦ χριστιανισμοῦ, καὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ ἔμελλε μετ' οὐ πολὺ νὰ διαλάμψῃ ἐν ὅλῃ αὐτῆς τῇ ἐναργείᾳ. Ἐν αὐτῷ τῷ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίῳ, καθ' οὗ ἡ νέα κριτικὴ ἐξεκένωσεν ἤδη τὰ βέλη της, ἀλλ' ἐν ᾧ οὐχ ἧττον διατυποῦται ἡ θεία οὐσία τοῦ χριστιανισμοῦ, εἶχεν ἀναδειθῆ ἡ συγγένεια τοῦ θείου λόγου ὅστις ἦν *ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸν Θεὸν καὶ δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο*, καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου τοῦ *φωτίζοντος πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον*

εἰς τὸν κόσμον. Καὶ ποία ἀνάπτυξις τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου λαμπροτέρα ἐκείνης ἣν βλέπομεν ἐν τῷ πνευματικῷ βίῳ τῶν Ἑλλήνων; Καὶ ὅμως ὁ ἑλληνισμὸς τὸν θεῖον λόγον *οὐκ ἔγνω*, εἰ καὶ ἔτεινε πρὸς αὐτὸν καὶ τὸν ἐζήτησε, καὶ κατώρθωσε πᾶν ὅ,τι ἀνθρωπίνως ἠδύνατο νὰ γίνῃ πρὸς εὕρεσιν αὐτοῦ. Ὀρθῶς ἄρα ὁ Παῦλος ἐλθὼν εἰς Ἀθήνας, καὶ ἰδὼν τὴν πόλιν *κατείδωλον*, καὶ εὑρὼν ἐν μέσῳ τῶν σεβασμάτων *βωμὸν ἐν ᾧ ἐπεγέγραπτο «Ἀγνώστῳ Θεῷ»* εἶπεν, *ὃν οὖν ἀγνοοῦντες εὐσεβεῖτε, τοῦτον ἐγὼ καταγγέλλω ὑμῖν*, καὶ ἐπαναλαμβάνων τὰς πρώτας λέξεις τῆς Γενέσεως εἶπεν, ὅτι ὁ Θεὸς οὗτος εἶναι *ὁ ποιήσας τὸν κόσμον καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῷ*, ὅτι *ἐξ ἑνὸς αἵματος ἐποίησε πᾶν ἔθνος ἀνθρώπων*, καὶ ὅτι *ἐν αὐτῷ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμέν*. (Πράξ. ΙΖ'.) Διὰ τοῦ ἐν Ἑλλάδι κηρύγματος τοῦ θείου λόγου συνδέεται ὁ χριστιανισμὸς μετὰ τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ ἔκτοτε ἔμειναν ἀχώριστοι. Καὶ τῷ ὄντι ἡ πρώτη ἀπὸ Χριστοῦ ἑκατονταετηρίς, καθ' ἣν διεδόθη ἡ χριστιανικὴ πίστις διὰ τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος, δὲν εἶχε παρέλθει ὅτε ἐγεννήθη Ἰουστῖνος ὁ φιλόσοφος *γνήσιος, τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας ἐραστής*, ὅστις πρὸ παντὸς ἄλλου ἐκπροσωπεῖ τὴν συνένωσιν τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Διηγεῖται δὲ αὐτὸς μετὰ πολλῆς ἀφελείας ὅτι μαθητεύσας παρὰ στωϊκοῖς, καὶ πυθαγορείοις, καὶ πλατωνικοῖς, καὶ περιπατητικοῖς δὲν εὗρηκεν εἰς τὰ δόγματα αὐτῶν τὴν περὶ Θεοῦ ἀλήθειαν, ἧς εἶχεν ἀνάγκην ἡ εὐσεβὴς καρδία του, καὶ ἣν πλήρη ἀπεκάλυψαν εἰς αὐτὸν οἱ Ἀπόστολοι καὶ οἱ Προφῆται. Ἐν ᾧ δὲ τὴν ἠσπάσθη ἐν πίστει καὶ ἀγάπῃ καὶ ὑπὲρ αὐτῆς ἐμαρτύρησε, φιλόσοφος καὶ μάρτυς διὰ τοῦτο ἐπονομασθείς, ὁμολογεῖ ὅτι ὁ θεῖος λόγος ἀμυδρῶς πως ἀπεκαλύφθη διὰ τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ εἰς τινας τῶν ἐναρετωτέρων καὶ σοφωτέρων τῶν ἐθνικῶν φιλοσόφων (α), καὶ συναρμόζει πρῶτος πάντων τὴν Ἑλληνικὴν σοφίαν μὲ τὸν θεῖον λόγον, ἐγκαινίζων οὕτω τὴν μεγάλην τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας σχολήν, ἥτις διέρχεται καὶ ἐν τῇ ἀνατολῇ καὶ ἐν τῇ δύσει τὸν μεσαιῶνα, ἀνανεοῦται μετὰ τὴν ἀναγέννησιν τῶν γραμμάτων, καὶ ἐξακολουθεῖ μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Τὴν αὐτὴν δὲ συμφωνίαν ἐπρέσβευσεν ὀλίγον μετὰ τὸν Ἰουστῖνον ὁ Πάνταινος καὶ ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς, εἰπὼν ὅτι πρὸ τῆς τοῦ Κυρίου παρουσίας ἦτο ἡ φιλοσοφία ἀναγκαία εἰς τοὺς Ἕλληνας εἰς *δικαιοσύνην· νυνὶ δὲ χρησίμη πρὸς θεοσέβειαν γίνεται προπαιδεία τις οὖσα τοῖς τὴν πίστιν δι' ἀποδείξεως καρπουμένοις. . . Ἐπαιδαγώγει γὰρ καὶ αὐτὴ τὸ Ἑλληνικὸν, ὡς ὁ νόμος τοὺς Ἑβραίους εἰς Χριστόν* (Στρωμ. Α'. ε.) Χριστιανὸς φιλόσοφος, εἰ καὶ ἔν τισι κακοδοξῶν, θεωρεῖται καὶ ὁ Ὠριγένης ἰδίως ὑπὸ τῶν διαμαρτυρομένων, πλατωνικοὶ φιλόσοφοι ἦσαν καὶ Ἀθαναγόρας ὁ Ἀθηναῖος καὶ Τατιανὸς ὁ Σύριος, τὸν συμβιβασμὸν τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ καταδεικνύει καὶ ὁ Καισαρείας Εὐσέβιος, ὅστις καὶ ἐν τῇ πρώτῃ Συνόδῳ παρέστη, διότι ἰσχυριζόμενος εἰς τὰ τελευταῖα βιβλία τῆς *Εὐαγγελικῆς ἀποδείξεως προπαρασκευῆς* ὅτι πᾶν ὅ,τι ὀρθὸν καὶ καλὸν ὑπάρχει παρὰ τοῖς ἐθνικοῖς εἶναι χριστιανικόν, συνδέει καὶ οὗτος τὴν Ἑλληνικὴν σοφίαν πρὸς τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν, καὶ ὡς ἔφεσιν καὶ προσδοκίαν αὐτῆς χαρακτηρίζει. Δὲν ἦσαν δὲ Ἕλληνες τὴν παιδείαν καὶ τὸν λόγον οἱ τρεῖς μεγάλοι διδάσκαλοι τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν πίστεως, καὶ δὲν συνέγραψεν ὁ μέγας Βασίλειος ἐπιτηδὲς πραγματείαν *πρὸς τοὺς νέους ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων*; καὶ ὁ μέγιστος καθηγητὴς τῆς χριστιανικῆς θεολογίας Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς δὲν διετύπωσεν αὐτὴν κατὰ τὸν λογικὸν τύπον τοῦ Ἀριστοτέλους, προσχεδιάζων οὕτω ὅλην τὴν ἐν τῇ δύσει σχολαστικὴν τοῦ μεσαιῶνος; Καὶ τῷ ὄντι παρὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς πίστεως, ἥτις διεδίδετο διὰ τοῦ κηρύγματος εἰς τοὺς ἁπλοῦς τῇ καρδίᾳ καὶ πρὸ πάντων διὰ τοῦ ὑπὲρ πάντα λόγον πειστικοῦ παραδείγματος τῶν διωγμῶν καὶ τῶν μαρτυρίων, ἐχρειάζοντο καὶ τὰ ὅπλα τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου πρὸς φώτισιν τῶν σοφῶν, πρὸς διασκέδασιν τῶν καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς πιστοὺς ἀναφυομένων ἐνίοτε δισταγμῶν, πρὸς ἀναίρεσιν τῆς πλάνης, πρὸς ἀνασκευὴν πάσης αἱρέσεως καὶ πρὸς ἐπιστημονικὴν διατύπωσιν τοῦ δόγματος καὶ τῆς πίστεως. Τὸ ἔργον τοῦτο θαυμασίως καὶ θεοπνεύστως ἐξετέλεσαν αἱ οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι, καὶ τὸ ἐξεπλήρωσαν ὑπὸ τὴν σκέπην τῆς Βυζαντινῆς ἐκείνης αὐτοκρατορίας, ἥτις ἐν μέσῳ πολλῶν ἀνθρωπίνων ἐλλείψεων καὶ διαφθορῶν ἔχει ἐν τῇ ἱστορίᾳ τὸ μέγα τοῦτο πλεονέκτημα, ὅτι συνεταύτισε τὸν ῥωμαϊσμόν, τὸν ἑλληνισμὸν καὶ τὸν χριστιανισμόν, καὶ τοῦτον ἐνομοθέτησε διὰ τῶν Συνόδων, αἵτινες καὶ τὸ δόγμα διετύπωσαν, καὶ τὴν ἐκκλησίαν ὠργάνισαν καὶ τὰ τῆς λατρείας διέταξαν, καὶ ἔδωκαν εἰς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν τὴν διηνεκῆ ἐκείνην σύστασιν, ἥτις διῆλθεν ἤδη δεκακοκτὼ αἰῶνας, διέσωσε τὸν ἑλληνισμὸν κατὰ τὴν μακρὰν ὑποδούλωσίν του, καὶ εἶναι εἰσέτι πλήρης ζωῆς καὶ μέλλοντος. Πρὸς αὐτὴν σήμερον ἀτενίζουσιν ἄπειρον πλῆθος ψυχῶν θεοσεβῶν, αἵτινες οὔτε τὸν κατακερματισμὸν καὶ εἰ δυνατὸν εἰπεῖν τὴν ἀποκονίωσιν τοῦ προτεσταντισμοῦ ἀνέχονται, οὔτε τὴν ῥωμαϊκὴν ἀνθρωπολατρείαν. Καὶ ἡ μὲν ἀπιστία τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἐχλεύαζε τὰ ἔργα ἐκεῖνα τοῦ βυζαντικοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀλλ' ἡ σοφωτέρα κριτικὴ τοῦ παρόντος ἀποφαίνεται περιαυτῶν

(α) Ὅσα οὖν παρὰ πᾶσι καλῶς εἴρηται ἡμῶν τῶν χριστιανῶν εἰσι. Ἀπολογ. ἀ. 61.

ἐπεικέστερον. Ἡμεῖς δὲ οἱ Ἕλληνες εἰσερχόμενοι εἰς τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ συναισθανόμεθα ὅτι εἰσερχόμεθα εἰς τὴν ἰδίαν ἡμῶν πατρίδα, διότι δι' αὐτῆς τῆς γλώσσης ἡμῶν καὶ ἡ ἀρχαία Γραφὴ καὶ ἡ νέα πίστις διεδόθησαν, καὶ διὰ τῆς σοφίας τῶν προγόνων ἡμῶν ὑπὸ τὴν ἐνέργειαν τῆς θείας ἐμπνεύσεως ἐθεμελιώθη ἡ χριστιανικὴ πίστις καὶ ἐφώτισεν ὅλην τὴν οἰκουμένην.

Τὸ βυζαντινὸν κράτος διελύθη καὶ κατεκτήθη, οὐδὲ εἶναι τῆς παρούσης πραγματείας νὰ ἐκδηλώσωμεν τὰ αἴτια τῆς ὀδυνηρᾶς ταύτης πτώσεως, ἀφ' ἧς χρονολογεῖται ἡ δουλεία τοῦ ἡμετέρου ἔθνους. Κατελύθη τὸ κράτος καὶ ὑπεδουλώθη τὸ ἔθνος, ἀλλ' ὁ ἑλληνισμὸς δὲν ἀπέθανε, διεδόθη εἰς τὴν δύσιν καὶ ἐπὶ τέλους ἠγέρθη.

Ε'.

Ἐν ᾧ ἐν τῇ ἀνατολῇ οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας συνεδύαζον μετὰ τοῦ χριστιανισμοῦ τὴν Ἑλληνικὴν ἐπιστήμην, τὸ αὐτὸ ἔργον ἐτελεῖτο ἐν τῇ δύσει διὰ τοῦ μεταξὺ γ' καὶ δ' ἑκατονταετηρίδος ἀκμάσαντος ἱεροῦ Αὐγουστίνου. Ἡ ἀποστολὴ τοῦ μεγαλοφυοῦς καὶ εὐσεβεστάτου τούτου ἀνδρὸς ἦτο, καθ' ἃ λέγει ὁ σοφὸς αὐτοῦ μεταφραστὴς Σαίσσετος, «νὰ καταλάβῃ τὸν πλατωνισμόν, ὅστις εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν πνευματισμός, διὰ τῶν προφανεστέρων αὐτοῦ χαρακτήρων, καὶ νὰ συσσωματώσῃ αὐτὸν μετὰ τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος. Τὸ ἔργον τοῦτο, ὅπερ ὁ Ἰουστῖνος καὶ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ἐσχεδίασαν, καὶ διὰ τῶν τολμηρῶν ἰδεῶν του διεκινδύνευσεν ἀποτυχὼν ὁ Ὠριγένης, ἐπεφύλαττεν ἡ θεία πρόνοια εἰς τὸν ἱερὸν Αὐγουστῖνον, καὶ τὸ ἔργον τοῦτο ἥρμοζε θαυμασίως εἰς τὸ ὕψος τοῦ λόγου, εἰς τὴν ἄδολον ψυχήν του, εἰς τὴν ἔκτασιν καὶ τὴν ἀνωτάτην εὐθύτητα τῆς μεγαλονοίας του, τὸ ἐξετέλεσε δὲ μὲ ἀξιοθαύμαστον δύναμιν. Τὸν χριστιανισμὸν καὶ τὸν πλατωνισμὸν ἡνωθέντας διὰ τῶν χειρῶν του οὐδεὶς πλέον ἠδυνήθη ν' ἀποχωρίσῃ ἀλλήλων. Καὶ ἐν αὐτῷ τῷ μεσαιῶνι, ὅτε ὁ Ἀριστοτέλης ἐγένετο ὁ χρησμὸς τῶν θεολόγων, ὁ κατ' ἐξοχὴν φιλόσοφος, ὡς ἔλεγον, ὅτε Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης ἐπεχείρισε νὰ ἐντυπώσῃ εἰς τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν τὴν σφραγῖδα τοῦ περιπατητισμοῦ, ἡ πλατωνικὴ καὶ αὐγουστινιανὴ ὑπόστασις δὲν ἐξέλιπε. Τὸ πνεῦμα τοῦ πλατωνισμοῦ, ὡς φλὸξ μὴ ἐντελῶς ἐσβεσμένη, δὲν ἔπαυσε ζῶν καὶ ἀκτινοβολοῦν δι' ὅλου τοῦ μεσαιῶνος μέχρι τῆς ἡμέρας καθ' ἣν ὁ Μαλεβράγχης, ὁ Φενελὼν, ὁ Βοσσουέτιος, ὁ Δεῖβνίτιος ἀνέλαβον ἐκ νέου τὸ ἔργον τῆς μεταξὺ τῆς χριστιανικῆς καὶ τῆς πλατωνικῆς ἰδέας συμφιλιώσεως ὑπὸ τὴν ἀναπεπταμένην σημαίαν τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου.» (Saisset, Cité de Dieu, σελ. 50 τῆς Εἰσαγ.) Καὶ ταῦτα μὲν ἄριστα παρατηρεῖ ὁ εὐφυέστατος φιλόσοφος οὗ τὸν ἄωρον θάνατον θρηνεῖ εἰσέτι ἡ Γαλλικὴ σχολή. Ἐὰν δὲ διατρέξωμεν τὴν μακρὰν ἐποχὴν ἥτις προηγεῖται τῆς ἐν τῷ ΙΕ' αἰῶνι ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων, τί παρατηροῦμεν;

Διὰ τῆς εἰσβολῆς τῶν γερμανικῶν φυλῶν νέα στοιχεῖα ἀναντιρρήτως εἰσήχθησαν, καὶ οὐκ ὀλίγον ἐπενήργησαν εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ νέου πολιτισμοῦ, νέα αἰσθήματα, νέαι ἰδέαι, νέα ἤθη καὶ ἔθιμα καὶ θεσμοί. Ἡ κατάκτησις ἐγέννησε τὸν τιμαριωτισμὸν, τὸ ἱπποτικὸν πνεῦμα, τὴν ἰδανίκευσιν τοῦ ὡραίου φύλου, ἀρχιτεκτονικὴν φέρουσαν χριστιανικὸν χαρακτῆρα, ποίησιν καὶ γραμματολογίαν ὧν δὲν ἀμφισβητοῦμεν ποσῶς τὴν ἀφέλειαν, τὴν χάριν, τὴν πρωτοτυπίαν καὶ τὴν γονιμότητα, οὐδὲ εἴμεθα ἐξ ἐκείνων οἵτινες θεωροῦσι τὸν μεσαιῶνα ὡς ἐποχὴν καθ' ὅλα βάρβαρον, ἐν ᾧ ἦτο οὐσιωδῶς ἐποχὴ ἀναγεννήσεως. Ἀλλ' ἐὰν κατὰ τοὺς κοινωνικοὺς καὶ πολιτικοὺς θεσμοὺς καὶ τὴν τέχνην τοῦ καλοῦ ἔχῃ στοιχεῖα ἴδια ὁ μεσαιών, τί ἔχει κατὰ τὴν ἐπιστήμην; οὐδὲν στοιχεῖον πρωτότυπον, ἐὰν ἀληθεύῃ ὅτι πᾶσα ἡ τότε ἐπιστήμη ἀνάγεται εἰς τὴν σχολαστικὴν φιλοσοφίαν, καὶ ἐὰν αὕτη δὲν εἶναι εἰμὴ ἐφαρμογὴ καὶ ἀνάπτυξις τῆς λογικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὅτε δὲ ὅλη ἡ ποίησις καὶ σοφία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐνεσαρκώθη οὕτως εἰπεῖν εἰς τὴν μοναδικὴν διὰ τὸ ὕψος καὶ θείαν τῳόντι τριλογίαν τοῦ Ἀλιγιέρη, βεβαίως ὀλίγα Ἑλληνικὰ στοιχεῖα εἰσῆλθον εἰς αὐτὴν, καὶ ταῦτα διὰ τοῦ ῥωμαϊσμοῦ ὃν ἐγίνωσκε κάλλιον ὁ θεσπέσιος ἀοιδὸς τῶν τριῶν κόσμων, ἀφ' ἑτέρου δὲ νέα γλῶσσα, ἡ πρώτη τῶν νεολατινικῶν, διετυποῦτο διὰ τοῦ Δάντου, μὲ νέους ῥυθμοὺς καὶ τύπους καὶ καλλιτεχνικοὺς νόμους· ἀλλ' οὐχ ἧττον καὶ εἰς αὐτὸ τὸ ἀθάνατον ποίημα αὐτοῦ δὲν εἶναι δύσκολον ν' ἀνεύρωμεν οἱονεὶ τὴν ἔμμεσον ἀντανάκλασιν τοῦ ἑλληνισμοῦ διὰ πολλῶν καὶ προσώπων καὶ φράσεων καὶ εἰκόνων καὶ μύθων καὶ παραδόσεων, καὶ πρὸ πάντων διὰ τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ Οὐϊργιλίου. Μεγάλοι δὲ ἑλληνισταὶ ἦσαν ὁ Βοκάκκιος καὶ ὁ Πετράρχης, καὶ ὀλίγον πρὸ τοῦ Δάντου ἐγεννήθη ὁ μέγας φιλόσοφος Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης, ὁ συσσωματώσας μετὰ τοῦ χριστιανισμοῦ τὸν περιπατητισμὸν, ὡς τὸν πλατωνισμὸν ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος. Ἐκ δὲ τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας ἐτράφη ἡ διάνοια τῶν ἀνθρώπων καθ' ὅλον τὸν μεσαιῶνα, καὶ δι' αὐτῆς ὠξύνθη καὶ ἐξησκήθη καὶ ἐστομώθη διὰ τοὺς μέλλοντας ἀγῶνας τῆς ἐπιστήμης. Ἀλλ' αὕτη δὲν ἠδύνατο ν' ἀναγεννηθῇ εἰμὴ μετὰ τὴν ἀναγέννησιν τῶν γραμμάτων, καὶ αὕτη δὲν εἶναι εἰμὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ ἡ ἀναγέννησις.

Ἐὰν δὲ ἐν τοσούτῳ ἀκολουθήσωμεν τὰς τύχας τῆς καλλιτεχνίας καὶ ἰδίως τῆς ζωγραφίας ἐν Ἰταλίᾳ ἀπὸ τῆς ΙΓ' μέχρι τῆς ΙΗ' ἑκατονταετηρίδος,

τί εὑρίσκομεν; τί μαρτυρεῖ ἡ ἀδέκαστος ἱστορία; Ἡ Ἰταλικὴ ζωγραφία εἶναι ἡ πηγὴ, ἡ διδάσκαλος, ἡ τροφὸς πάσης ζωγραφίας· σχολαὶ διάφοροι ἀνεφάνησαν βραδύτερον ἀλλαχοῦ τῆς Εὐρώπης ἴδια ἔχουσαι καὶ λαμπρὰ προτερήματα, ἀλλὰ πᾶσαι ὑπέμειναν τὴν σωτήριον ἐπιῤῥοὴν τῆς Ἰταλικῆς τέχνης, καὶ τὰ ἀριστουργήματα αὐτῆς ἐμιμήθησαν καὶ δὲν ὑπερέβησαν. Πόθεν δὲ ἔλαβεν αὕτη τὰ πρῶτα μαθήματα, τοὺς πρώτους κανόνας, τὰ πρῶτα παραδείγματα; Ὁ Κιμαβοῦης ἦτο μαθητὴς Ἑλλήνων, καὶ τούτου μαθητὴς ὑπῆρξεν ὁ Γιόττος, ἐξ οὗ ὁ Φρὰ Ἄγγελος καὶ ὁ Ὀρκάνιας καὶ ὅλη ἡ περιφανὴς ἐκείνη διαδοχὴ ἥτις παρήγαγε Λεονάρδον τὸν Βίγγιον, τὸν Μιχαὴλ Ἄγγελον, τὸν Τιτιανὸν καὶ τὸν μέγιστον πάντων Ῥαφαὴλ τὸν Σάντιον. Ἐν τούτῳ κορυφοῦται ἡ γραφικὴ τέχνη, οὐδὲ ἄλλοτέ ποτε ἀνεβιβάσθη εἰς τοιοῦτον μεγαλεῖον. Καὶ εἰς τοῦτο ἔφθασε διὰ τῆς συνενώσεως τῆς χριστιανικῆς ἰδέας μετὰ τῆς πλαστικῆς τελειότητος τῆς Ἑλληνικῆς καλλιτεχνίας. Ὁ συνδυασμὸς οὗτος καὶ καλολογικῶς καὶ ἱστορικῶς ἀποδεικνύεται (α). Ἐν τῇ βιογραφίᾳ αὐτοῦ ἀναφέρεται ὅτι μετ' ἐπιστασίας καὶ ἀγάπης ἐμελέτα τὰ διασωθέντα μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς γλυπτικῆς, καὶ ἐν αὐτοῖς ἀνεκάλυψε τὸ ἰδανικὸν ὅπερ ἐπόθει ἡ παρθενικὴ ψυχή του καὶ φυσικῶς ἔμελλε νὰ συνενώσῃ μὲ τὸ θεῖον ἰδανικὸν τοῦ χριστιανισμοῦ. Λέγομεν δὲ φυσικῶς, διότι ἓν εἶναι τὸ καλὸν, ὡς τὸ ἀληθὲς καὶ τὸ ἀγαθὸν, καὶ ἐὰν ὁ χριστιανισμὸς εἶναι ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ, ἐν ᾧ τὸ τέλειον καλὸν καὶ ἀληθὲς καὶ ἀγαθὸν ἀδιάλυτον συναυγάζουσι, τὸ ἀνθρώπινον ἰδανικὸν τοῦ ἑλληνισμοῦ οὐ μόνον δὲν μάχεται πρὸς τὸ θεῖον, ἀλλὰ τοὐναντίον πρὸς αὐτὸ τείνει καὶ δι' αὐτοῦ συμπληροῦται. Οὐδεμίαν δὲ καθαρωτέραν ἀπόδειξιν τῆς ἀληθείας ταύτης ἔχομεν τῆς ὑπὸ τῶν ἔργων τοῦ Ῥαφαὴλ χορηγουμένης. Ἐκεῖ τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα, τὸ ἀνθρώπινον καὶ τὸ θεῖον, τόσῳ ἁρμονικῶς συνδυάζονται, ὥστε φαίνονται ἀδιάσπαστα ἀλλήλων, καὶ ἐν ᾧ ὁ Ἀπελλῆς καὶ ὁ Φειδίας ἠδύναντο νὰ ἀναγνωρίσωσιν εἰς τὰς εἰκόνας τοῦ Ῥαφαὴλ τὴν χάριν καὶ τὴν καθαρότητα τῶν ἰδίων γραμμῶν, τὰ ἔργα ταῦτα ὡς ὑπ' αὐτῆς ἐμπνευσθέντα ἐπίσης εὐλόγως διεκδικεῖ ἡ χριστιανικὴ ἰδέα. Εὐτυχὴς δὲ ὁ νεώτερος πολιτισμὸς ἐὰν πάντοτε ἡ πίστις ἐπέστεφε τὴν ἐπιστήμην, καὶ ἡ λατρεία τοῦ Θεοῦ ἡγίαζε τὴν τέχνην.

Ὁ μεσαιὼν τελευτᾷ κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα, καὶ ἐντεῦθεν ἄρχεται ἡ νέα ἱστορία. Ἄρχεται δὲ διὰ τῆς ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων, καὶ αὕτη, ὡς ἤδη εἴπομεν, δὲν εἶναι εἰμὴ ἡ ἐν τῇ ἑσπερίᾳ Εὐρώπῃ ἀναγέννησις αὐτοῦ τοῦ ἑλληνισμοῦ. Δι' αὐτῆς ἕτερος μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ νέου πολιτισμοῦ προστίθεται σύνδεσμος. Ἐγκαταλιπὼν τὸ πτῶμα τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους τὸ ζωοφόρον πνεῦμα τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀλλαχοῦ διεύθυνε τὴν πτῆσίν του καὶ πρώτην τὴν Ἰταλίαν ἐθέρμανε διὰ τῆς πνοῆς του. Ἐκεῖ κατέφυγον οἱ τελευταῖοι τῶν Ἑλλήνων, φέροντες ὡς ἐφεστίους θεοὺς τὰς δέλτους τῆς προγονικῆς αὐτῶν εὐκλείας. Ἔκτοτε πᾶσα ἡ Εὐρώπη ἑλληνίζει, ἀκαδημίαι ἱδρύονται, Ἑλληνικὰ βιβλία μεταφράζονται, σχολιάζονται, παραδίδονται καὶ ἐκτυποῦνται, ἀνανεόνονται αἱ συζητήσεις τῆς Ἀκαδημίας, τῆς Στοᾶς καὶ τοῦ Λυκείου, αἱ νέαι διάλεκτοι μορφοῦνται ὁριστικῶς καὶ κανονίζονται καὶ πλουτίζονται διὰ τῆς Ἑλληνικῆς, καὶ κατ' αὐτὴν ἐκείνην τὴν ἐποχὴν συμπίπτει ἡ εὕρεσις τοῦ τύπου, τοῦ χάρτου, τῆς ναυτικῆς πυξίδος, ἡ παγίωσις τῶν κρατῶν τῆς Εὐρώπης, καὶ νέος κόσμος ἀνακαλύπτεται ὃν ἔμελλον καὶ αὐτὸν νὰ καταυγάσωσιν αἱ ἀκτῖνες τοῦ ἀνατείλαντος καὶ ἀνεσπέρου ἔκτοτε φωτὸς τῆς ἑλληνικῆς μεγαλονοίας. Γνήσιος γόνος τοῦ χριστιανισμοῦ ὁ νέος πολιτισμὸς δὲν ἀποχωρίζει πλέον ἀπ' αὐτοῦ τὸν ἑλληνισμόν· καὶ κατὰ μὲν τὰ πνευματικὰ αὐτοῦ στοιχεῖα, παράγει νέαν φιλολογίαν καὶ τέχνην καὶ ἐπιστήμην, κατὰ δὲ τὴν θρησκείαν, τὴν διὰ τοῦ προτεσταντισμοῦ ἀναμόρφωσιν, κατὰ δὲ τὴν πολιτείαν, τὴν ἀγγλικὴν καὶ τὴν γαλλικὴν ἐπανάστασιν.

Εἰς τὰ μεγάλα ταῦτα ἔργα, ὧν τοὺς καρποὺς σήμερον ἀπολαμβάνομεν καὶ μεταδίδομεν τελειοτέρους εἰς τὰς ἐπερχομένας γενεάς, συνετέλεσεν ἄρα ὁ ἑλληνισμὸς, ἡ ὀπτικὴ ἀπάτη ἐθνικοῦ αἰσθήματος παριστᾷ ἡμῖν πανταχοῦ τὴν εἰκόνα τῆς φίλης πατρίδος; Ἆρα δὲν ἀληθεύει ὅτι μέχρι τῆς ἐσχάτως ἐκραγείσης ῥωμαντικῆς ἀντενεργείας, ἡ εὐρωπαϊκὴ ποίησις καὶ τέχνη εἶχον ὡς ὑπογραμμὸν τὴν ἑλληνικὴν ἰδανικότητα; καὶ αὐτὴ δὲ ἡ αὐστηροτέρα θεωρία τοῦ καλοῦ δὲν εὑρίσκει ἐν αὐτῇ τὴν πλαστικὴν ἐντέλειαν τοῦ τύπου, ἁρμόζουσαν εἰς τὴν νέαν ὡς ἥρμοζεν εἰς τὴν ἀρχαίαν ὑπόστασιν; ἢ οἱ τύποι, οἱ ἀθάνατοι τύποι τοῦ Ὁμήρου, τοῦ Σοφοκλέους καὶ τοῦ Φειδίου, κατατίθενται εἰς τὰ μουσεῖα ὡς πεπαλαιωμένα πλέον καὶ ἄχρηστα ἐργαλεῖα; Καυχᾶται, καὶ δικαίως, ὁ σύγχρονος πολιτισμὸς διὰ τὰς θαυμασίας προόδους τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς βιομηχανίας· ἀλλὰ τὰς βάσεις τῆς μαθηματικῆς, τῆς λογικῆς καὶ τῆς θεωρίας τῶν φυσικῶν φαινομένων πάντοτε ἀναζητεῖ καὶ εὐγνωμόνως ἀναγνωρίζει εἰς τὰ πρῶτα διδάγματα τῶν Ἑλλήνων. Ἐν δὲ τῇ πρώτῃ τῶν ἐπιστημῶν ἠγέρθη βεβαίως κατὰ τῆς σχολαστικῆς τοῦ μεσαιῶνος ὁ Βάκκων οὐχ ἧττον ἢ ὁ Καρτέσιος, ἀλλ' ὁ μὲν διὰ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως ἀνενέωσε τὸ γνῶθι

(α) Ὁ Ῥαφαὴλ μετήγγισεν, εἶπεν ὁ Κ. Vischer, τὸ χρυσοῦν περιεχόμενον τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος εἰς τὸ ἀργυροῦν σκεῦος τῆς ἀρχαιότητος.

σαυτόν τοῦ Σωκράτους, καὶ ἐπανέφερε τὴν ἐπὶ τῆς ὕλης κυριαρχίαν τῆς ἰδέας, εἰς ἣν κυρίως ὑφίστατο ἡ πλατωνικὴ διδασκαλία· ὁ δὲ ἀνέπτυξε μεγαλοπρεπῶς τὴν περὶ ἐπαγωγῆς θεωρίαν τοῦ Ἀριστοτέλους. Καὶ παντοῖα μὲν φιλοσοφικὰ συστήματα ἀνεφάνησαν καὶ ἀναφαίνονται καὶ ἀνακυκλοῦνται καθ' ἑκάστην, ἀλλὰ πᾶσαι αἱ ἀνακυκλώσεις αὗται ἓν μόνον ἔχουσι κέντρον, μίαν καὶ τὴν αὐτὴν φωτοβόλον ἑστίαν. Ὁ ἑλληνισμὸς ζῇ λοιπὸν ἐν τῷ νέῳ πολιτισμῷ ὡς στοιχεῖον αὐτοῦ ἀδιάσπαστον, ζῇ ὡς τύπος ἀνώτατος ὃν ἀδιακόπως μελετῶσι καὶ σχολιάζουσι καὶ ἀναπτύσσουσιν οἱ μεταγενέστεροι, ἀλλ' οὔτε ἐξήντλησαν εἰσέτι οὔτε ὑπερέβησαν. Αἱ ἑρμηνεῖαι καὶ αἱ διαφωτίσεις τῶν ἡμετέρων κλασικῶν καθ' ἑκάστην ἐπαναλαμβάνονται· χθὲς μόλις ἔτυχεν ὁ Πλάτων ἑρμηνέως ἐμβαθύναντος εἰς ὅλα τὰ μυστήρια τοῦ ἰδανισμοῦ του (α), καὶ τὴν σοφὴν ἐξήγησιν τοῦ Ἀριστοτέλους εἰσέτι δὲν συνεπλήρωσεν ἕτερος διάσημος καθηγητὴς ἐν Γαλλίᾳ (β). Ἡμέρα σχεδὸν δὲν παρέρχεται χωρὶς νὰ προκύπτῃ εἰς φῶς νέα μελέτη τῶν ποιητῶν, τῶν ῥητόρων, τῶν ἱστορικῶν, τῶν φιλοσόφων τῆς Ἑλλάδος, καὶ πάντα τὰ ἔθνη συμμετέχουσι τῆς διηνεκοῦς καὶ βαθείας ταύτης ἀναδιφήσεως.

Καὶ ἐν αὐτῇ δὲ τῇ χώρᾳ τῆς πίστεως ἡ κατὰ τοῦ παπισμοῦ ἀντενέργεια, ἥτις πρῶτον ἐγένετο διὰ τῆς Ἀναμορφώσεως, καὶ σήμερον εὑρύνεται καὶ εἰσδύει βαθύτερον εἰς τὰς συνειδήσεις καὶ αὐτῶν τῶν καθολικῶν ἕνεκεν τῶν νέων ἀξιώσεων τῆς παπωσύνης, ἐὰν θεωρηθῇ κατὰ τὴν ἀληθῆ αὐτῆς οὐσίαν καὶ σημασίαν, δὲν εἶναι εἰμὴ ἐπιστροφὴ καὶ προσέγγισις εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἐκκλησίαν. Δὲν εἴμεθα ἐξ ἐκείνων οἵτινες χαίρουσιν ἐπιβαρύνοντες τὰ ἄδικα τῶν ἑτεροδόξων, τὴν δὲ ἀνεξιθρησκίαν, περιλαμβανομένην ἐν τῇ ἀγάπῃ, θεωροῦμεν ὡς πρώτιστον χριστιανικὸν καθῆκον, καὶ εἰς τὰς διαφόρους χριστιανικὰς κοινωνίας ζητοῦμεν μᾶλλον τὰς ὁμοιότητας ἢ τὰς διαφοράς, ὅ,τι ἑνοῖ μᾶλλον ἢ ὅ,τι διαιρεῖ, ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα νὰ διαστρέψωμεν τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν. Ὅτε ὁ παναγιώτατος οἰκουμενικὸς πατριάρχης ἀπήντησεν εἰς τὴν περὶ ἑνώσεως πρόσκλησιν τοῦ ἐν Ῥώμῃ ἀρχιερέως διὰ τῆς ἱστορίας, ὅτε τῷ εἶπεν, ἰδοὺ οἱ αἰῶνες καθ' οὓς ἐτηρήθη ἡ ἑνότης τῶν δύο ἐκκλησιῶν, ἃς ἐξετάσωμεν ἐν εἰρήνῃ καὶ ἀγάπῃ τὴν σημερινὴν αὐτῶν κατάστασιν, καὶ ἐὰν ἡμεῖς ἐνεωτερίσαμεν προθύμως ἀφαιροῦμεν πᾶσαν ἀλλοίωσιν, πᾶσαν προσθήκην, ἀλλὰ καὶ παρ' ὑμῶν τὸ αὐτὸ ἀπαιτοῦμεν, οὐδὲν ἀπήντησεν οὔτε ἠδύνατο ν' ἀπαντήσῃ ἡ Ῥωμαϊκὴ Ἐκκλησία. Ὅτε δὲ μὴ ἀνεχόμενοι τὸν ζυγὸν τῆς Ῥώμης ἠγέρθησαν κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα οἱ διαμαρτυρόμενοι καὶ ἀπεσπάσθησαν ἀπ' αὐτῆς, παρεκινήθησαν εἰς τοῦτο κατὰ μέγα μέρος ὑπὸ τῶν αὐτῶν ἐκείνων λόγων δι' οὓς καὶ ἡμεῖς ἀπ' αὐτῆς ἀπεχωρίσθημεν, διατηροῦντες καθαρὰν καὶ ἀλώβητον τὴν ἱερὰν παρακαταθήκην τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας. Ἡ ἀναμόρφωσις δὲν θὰ ἐγένετο, εἰ μὴ προϋπῆρχεν ἡ παραμόρφωσις καὶ ἡ διαφθορά. Ἐὰν δὲ πᾶσα ἀντενέργεια ὡς ἐκ τῆς ἀδυναμίας τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως δὲν προέβαινεν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πέραν τοῦ σκοποῦ αὐτῆς, καὶ ἐὰν ἄλλαι ἦσαν αἱ τότε περιστάσεις τῆς ἡμετέρας ἐκκλησίας, κατὰ πᾶσαν λογικὴν πιθανότητα ἡ ἀναμόρφωσις θὰ ἦτο ἔκτοτε ἁπλῆ ἐπιστροφὴ εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν. Ἀλλ' εἶναι ἐπίσης ἱστορικὴ ἀλήθεια ὅτι ἡ ἀντενέργεια προέβη πέραν τοῦ δέοντος, ὅτι καὶ κατὰ τὰ δόγματα καὶ κατὰ τὰ μυστήρια καὶ κατὰ τὰς τελετὰς ὁ προτεσταντισμὸς ἐνεωτέρισεν, ὅτι διῃρέθη καὶ ὑποδιῃρέθη ἐπ' ἄπειρον, ὅτι παρήγαγε τὸν κατ' ἀντονομασίαν λεγόμενον ὀρθολογισμόν, τὸν ὑποσκάπτοντα πάντα τὰ θεμέλια τῆς πίστεως, καὶ ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ διαμαρτυράμενοι σήμερον ποθοῦσι τὴν ἑνότητα τῆς πίστεως καὶ τῆς ἐκκλησίας. Πολλὰ πολλαχοῦ τῆς αἰσίας ταύτης διαθέσεως συμπτώματα ἠδυνάμεθα ν' ἀναφέρωμεν, ἀλλ' ἀρκοῦσι τὰ γεγονότα ὧν ἰδίοις ὄμμασιν ἀντελήφθημεν (α), ἀρκεῖ καὶ ἡ ἐν Γερμανίᾳ ὁσημέραι γινομένη τοῦ παπισμοῦ ἐξέλεγξις καὶ ἡ ἐν Γαλλίᾳ καὶ Ἰταλίᾳ κατ' αὐτοῦ καταφορά. Εὐχόμεθα δὲ ἵνα ἡ ἀπώλεια τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας, ἣν ὡς μέγιστον δυστύχημα θρηνεῖ ἡ ἐν Ῥώμῃ ἐκκλησία, ἐν ᾧ ὤφειλε νὰ τὴν θεωρῇ κατὰ πάντα χριστιανικὸν λόγον ὡς μέγιστον εὐεργέτημα, ἐμποιήσῃ ἐν αὐτῇ τὴν συναίσθησιν τῆς ἀληθοῦς αὐτῆς ἀποστολῆς καὶ τῶν ἀληθῶν αὐτῆς καθηκόντων, ἐνισχύσῃ δὲ εἰς τὰ πνεύματα τῶν καθολικῶν τὴν πρὸς ἡμᾶς εὔνοιαν, ἥτις ἀναντιῤῥήτως ὑπάρχει εἰς πολλοὺς τῶν διαμαρτυρομένων· Ἐὰν δὲ καὶ ἡμεῖς ἐκ μέρους ἡμῶν ἐκπληρώσωμεν πάντα τὰ καθήκοντα τῆς θέσεως ἐν ᾗ διεφύλαξεν ἡμᾶς ἡ θεία πρόνοια, δύναται, ναὶ δύναται νὰ ἐκλάμψῃ ἡ ἁγία ἡμέρα, καθ' ἣν οὐ μόνον ὁ ἐθνικὸς ἀλλὰ καὶ ὁ χριστιανικὸς ἑλληνισμὸς θέλει ἀναγνωρισθῇ ὡς πρώτιστον στοιχεῖον τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ.

Τὰς προόδους τοῦ πολιτισμοῦ ἐπέσπευσε θαυμασίως πρῶτον ἡ ἀγγλικὴ καὶ ἔπειτα ἡ γαλλικὴ ἐπανάστασις. Τὰ δύο ταῦτα γεγονότα δὲν εἶναι ἀπόῤῥοια καὶ παράτασις τοῦ μεσαιῶνος, ἀλλ' ἀντενέργεια κατ' αὐτοῦ, εἶναι καθαρὰ προϊόντα τῆς ἀναγεννήσεως καὶ τῆς θρησκευτικῆς ἀναμορφώσεως. Ἡ κατὰ τὴν πνευματικὴν χώραν ἐλευθερία ἔπρεπε νὰ ἐπιφέρῃ τὴν πολιτικὴν ἐλευθερίαν. Καὶ ὅμως τὰ τελευταῖα ἴχνη

(α) Ὅρα τὸ καθ' ὅλα ἔξοχον πόνημα τοῦ Κ. Alfred Fouillée τὸ ἐπιγραφόμενον «La philosophie de Platon».

(β) Ὁ Κ. Barthélemy St. Hilaire.

(α) Ὅρα τὴν ἔκθεσιν τοῦ πανιερωτάτου ἀρχιεπισκόπου Σύρου καὶ Τήνου περὶ τῆς εἰς τὴν Ἀγγλίαν μεταβάσεως αὐτοῦ.

τοῦ μεσαιῶνος δὲν ἐξηλείφθησαν. Ἡ ἐκ τῆς κατακτήσεως τιμαριωτικὴ τάξις ἡ παραγαγοῦσα τὴν νέαν ἀριστοκρατίαν, διατηρεῖ εἰσέτι τὰ ἐξωτερικὰ σημεῖα τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς ὑπεροχῆς καὶ ἐνίαχοῦ τινὰ τῶν προνομίων της, ἀλλὰ συμμεταβάλλεται βαθμηδὸν μὲ τὰς ἐπελθούσας καὶ καθημερινῶς ἐπερχομένας μεταβολὰς τῶν ἰδεῶν καὶ ἠθῶν καὶ θεσμῶν, μέχρις οὗ καταντήσῃ ἁπλῆ ὑπεροχὴ πλούτου, παιδείας, ἐκδουλεύσεων, καὶ συναρμολογηθῇ ὡς συντηρητικὸν στοιχεῖον μετὰ τῆς ἑνότητος τῆς πολιτείας ἀφ' ἑνός, ἣν συγκρατεῖ καὶ σώζει ἡ μοναρχία, καὶ τῆς δημοκρατικῆς ποικιλίας ἀφ' ἑτέρου, ἣν παράγει ἐξ ἀνάγκης ἡ ἰσονομία. Τὸ κάλλιστον τοῦτο πολίτευμα προδιετύπωσεν ἀπ' ἀρχῆς ἡ Ἑλληνικὴ σοφία, πρὸς τοῦτο δὲ τείνουσιν ἀκάτασχέτως πᾶσαι αἱ νέαι κοινωνίαι, τοῦτο πραγματοποιεῖ καὶ προοδευτικῶς τελειοποιεῖ ἡ Ἀγγλία ἀπὸ τῆς ἐν τέλει τοῦ ΙΖ' αἰῶνος μεταπολιτεύσεως, καὶ ἀγωνίζεται δι' ἀλλεπαλλήλων περιπετειῶν νὰ οἰκειοποιηθῇ ἡ Γαλλία ἀπὸ τῆς ἐν τέλει τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἐπαναστάσεως. Τὰ δύο ταῦτα κινήματα διεδόθησαν, εἴτε διὰ τοῦ παραδείγματος εἴτε διὰ τῆς ἀμέσου ἐνεργείας, ἀπανταχοῦ τῆς Εὐρώπης, ἔλαβον δὲ ἐν τῷ μεταξὺ πλήρη καὶ ὁριστικὴν καθιέρωσιν ἐν Ἀμερικῇ ὑπὸ τὸν τύπον τῆς δημοκρατικῆς ὁμοσπονδίας. Ἔλεγε μεγαλοφυὴς γυνὴ ὅτι ὁ δεσποτισμὸς εἶναι νέος ἐν Εὐρώπῃ καὶ οὐχὶ ἡ ἐλευθερία. Τῳόντι ἡ ἐλευθερία ὑπῆρξεν ἐν Εὐρώπῃ ὑπὸ μορφὴν μᾶλλον δημοτικοῦ ἢ πολιτικοῦ ὀργανισμοῦ, πρὶν ἢ προκύψῃ πανίσχυρος καὶ ἀπροκάλυπτος ἡ ἀπόλυτος μοναρχία. Ἀλλὰ ποῦ εἶναι ἡ καθ' ἑκάστην πατρὶς τῆς ἐλευθερίας; γινώσκετε ἄλλην ἐλευθερίαν πρὸ τῆς Ἑλληνικῆς; Ποῦ κατὰ πρῶτον συνῃρθάνθη ὁ ἄνθρωπος τὴν ἀτομικὴν ἀνεξαρτησίαν τὴν ἀτομικὴν ἀξιοπρέπειαν, καὶ ποῦ ἔκαμε πληρεστέραν καὶ λαμπροτέραν χρῆσιν αὐτῶν; Ζητοῦσιν οἱ δημοσιολόγοι τὰς πηγὰς τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος εἰς τὰ δάση τῆς Γερμανίας, καὶ τὴν ἐλευθερίαν βλέπουσι κατὰ πρῶτον εἰσερχομένην εἰς τὴν Εὐρώπην διὰ τῆς εἰσβολῆς τῶν γερμανικῶν φυλῶν· καὶ τοῦτο δύναται νὰ ἔχῃ σχετικήν τινα ἀλήθειαν. Ἀλλ' ἐρωτῶμεν, πρὸ τοῦ μεσαιῶνος δὲν ἀνεφάνη ἡ ἐλευθερία ἐν Ἑλλάδι; ποῖον στοιχεῖον τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος δὲν ὑπάρχει εἰς τὰ Ἑλληνικὰ κράτη, εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἐπιστήμην; Τὸ αἱρετὸν τῶν ἀρχῶν, ἡδημαριότης καὶ ἡ εὐθύνη τῆς ἐνεργείας των, ἡ ἐλευθέρα συζήτησις τῶν κοινῶν ὑποθέσεων, ἡ πολιτικὴ εὐγλωττία, ἡ ἐξ ἴσου ἀπονεμομένη δικαιοσύνη, ἡ κυριαρχία τοῦ κοινωνικοῦ λόγου, ἡ ἰσονομία, ἡ ἰσοπολιτεία δὲν εἶναι ταῦτα πάντα ὅροι καὶ θεσμοὶ Ἑλληνικοί; Ἐντὸς βραχυτάτου χρόνου, ἐν μικρῷ σημείῳ τῆς ὑδρογείου σφαίρας καὶ ὑπὸ ὁμάδος ἀνθρώπων μὴ συναποτελούσης μήτε μίαν συνοικίαν τοῦ Λονδίνου ἐγένοντο πάντα τὰ πειράματα, πάντες οἱ σύνδυασμοὶ τοῦ πολιτικοῦ ὀργανισμοῦ, καὶ ἐκεῖ διὰ τῆς πείρας οὐχ ἧττον ἢ διὰ τῆς θεωρίας προεχαράχθη τὸ ἰδανικὸν τῆς πολιτείας, ὡς διετυπώθη τὸ ἰδανικὸν τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐπιστήμης. Διὰ τοῦτο ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία τῶν νέων χρόνων ἔρχεται οὐχὶ σπανίως εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν πρὸς τὴν ἀρχαίαν, διότι μία εἶναι ἀμφοτέρων ἡ οὐσία, καὶ οἱ πρὸς ἐξασφάλισιν αὐτῆς ὅροι εἶναι πάντοτε οἱ αὐτοί, καὶ ὡς ἐκ τούτου τὸ βῆμα τῶν νεωτέρων φαίνεται ἐνίοτε ἀντήχησις τῆς Πνυκός, καὶ ἐκ τῆς πολιτικῆς σοφίας τῶν Ἑλλήνων καὶ ἰδίως ἐκ τοῦ *μεγάλου διδασκάλου τῶν σοφῶν*, καὶ λόγους καὶ παραδείγματα καὶ ἐπιχειρήματα ἀρύονται οἱ σύγχρονοι πολιτικοὶ καθ' ἑκάστην. Δὲν εἶναι ἄρα ξένος ὁ ἑλληνισμὸς πρὸς τὴν ἐγκαθίδρυσιν τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας ἐν Εὐρώπῃ. Καὶ ἐὰν ἐπετρέπετο ἡμῖν, ἠθέλομεν μάλιστα παρατηρήσει ὅτι ἡ ταυτότης τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νέας ἐλευθερίας δὲν εἶναι τόσῳ ἐνδόμυχος ὅσῳ συνήθως ἐκλαμβάνεται, διότι μεταξὺ αὐτῶν ἐμεσολάβησεν ἡ διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἀποκάλυψις, καὶ ὅτι διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν χριστιανικῶν ἀρχῶν μᾶλλον ἢ διὰ τῶν συνδυασμῶν τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς πλουτολογίας δύνανται νὰ λυθῶσι τὰ τρομερὰ ζητήματα, ἅτινα ἐπίκεινται σήμερον κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον εἰς ὅλας τὰς εὐρωπαϊκὰς κοινωνίας, ἀνάγονται οὐσιωδῶς εἰς τὴν συμφιλίωσιν τῶν ὀλίγων καὶ τῶν πολλῶν, τῶν μεγάλων καὶ τῶν μικρῶν, τοῦ κεφαλαιούχου καὶ τοῦ ἐργάτου, τοῦ πλουσίου καὶ τοῦ ἀπόρου, τοῦ σοφοῦ καὶ τοῦ ἀπαιδεύτου, οἵτινες οὐχ ἧττον ἔχουσι τὰ αὐτὰ δικαιώματα καὶ ὡς ἄνθρωποι καὶ ὡς πολῖται, συμφιλίωσιν ἣν μόνη δύναται νὰ ἐπιφέρῃ ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη, ἄνευ τῆς ὁποίας ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἄγονος, ἡ ἐλευθερία ἐπικίνδυνος καὶ ἡ δικαιοσύνη ἀσυμπλήρωτος. Καὶ τῳόντι πᾶσα ἡ ἱστορία ἀποδεικνύει ὅτι πρὸς σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου, ὃν ἀνέπτυξε μέχρις ἀνωτάτου βαθμοῦ ὁ ἑλληνορωμαϊκὸς κόσμος, χωρὶς ὅμως ν' ἀναχαιτίσῃ τὴν πτῶσιν αὐτοῦ, ἔπρεπε νὰ κατέλθῃ ὁ θεάνθρωπος, δι' οὗ ὁ νόμος τῆς δικαιοσύνης ἐπληρώθη διὰ τοῦ νόμου τῆς ἀγάπης, καὶ τὸ ἀνθρώπινον ἰδανικὸν τοῦ ἑλληνισμοῦ εὗρηκε τὸ θεῖον αὐτοῦ ἀντικείμενον.

ϛ'.

Ἡ θεοφιλὴς χώρα ἐν ᾗ ἐτελέσθη πρὸ πάντων τὸ μέγα τοῦτο μυστήριον τῆς θείας οἰκονομίας, δὲν ἠδύνατο νὰ μείνῃ αἰωνίως ὑπὸ τὸν ζυγὸν τῆς ἀπιστίας καὶ τῆς βαρβαρότητος. Εἴδομεν πῶς ὁ ἑλληνισμὸς διεδόθη καὶ ἐνήργησεν εἰς τὴν δύσιν, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ πατρίδι δὲν ἀπέθανε. Διεσώθη δὲ διὰ τῶν αὐτῶν στοιχείων ἅτινα παρήγαγεν ἡ οἰκοιοποιήθη διὰ τοῦ πνευματικοῦ μεγαλείου τῶν προγόνων του, καὶ διὰ τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Τὰ δύο ταῦτα

νήματα συμπλέκονται ἀλλήλοις καὶ νόερῶς καὶ ἠθικῶς, διὰ τῆς ἀνθρωπίνης οὐχ ἥττον ἢ διὰ τῆς θείας δυνάμεως, συμπλέκονται ἀδιασπάστως, καὶ συνιστῶσι τὴν ἀδιάῤῥηκτον ἅλυσιν τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ταυτότητος καὶ τῆς ἱστορικῆς ἡμῶν παραδόσεως. Δὲν ἔχομεν, πολλοῦ γε καὶ δεῖ, τὴν πολυμάθειαν τῶν ἀρνουμένων τὴν ταὐτότητα τῶν νέων καὶ ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἀλλ' ἠθέλομεν τοὺς παρακαλέσει νὰ μᾶς εἴπωσι πότε καὶ ποῦ διεκόπη ἡ ἅλυσις αὕτη ἣν συνύφανον πάντα τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τά τε ἀνθρώπινα καὶ τὰ θεῖα; Εἰσέβαλον ξέναι φυλαὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἐπῆλθεν ἡ Ὀθωμανικὴ κατάκτησις, ἡ φραγκικὴ κυριαρχία, ἀλλὰ δὲ μετέβαλον οὔτε τὴν γῆν, οὔτε τὸν οὐρανόν, οὔτε τὴν φυλήν, δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐξαλείψωσι τὸ παρελθόν, δὲν ἴσχυσαν νὰ ἐμποδίσωσι τὸ μέλλον. Ἐὰν ὑπάρχῃ ταυτότης ἐθνικὴ ἀναμφισβήτητος, τοιαύτη εἶναι ἡ ἡμετέρα. Πολλὰ ἐῤῥέθησαν ἐσχάτως περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν ἐθνοτήτων, καὶ συμφωνοῦμεν ὅτι εἴς τινα μέρη τοῦ κόσμου ἡ ἀρχὴ αὕτη, καίτοι καθ' ἑαυτὴν ἱερὰ καὶ ἀπαραβίαστος, δυσκόλως δύναται νὰ πραγματοποιηθῇ· ἀλλ' ἐὰν ἐρευνήσωμεν ποῖα εἶναι καθ' ἑαυτὰ τὰ ἀληθῆ γνωρίσματα, οἱ διακριτικοὶ τῶν ἐθνοτήτων χαρακτῆρες, θέλομεν πεισθῆ ὅτι δὲν ἀνάγονται πάντοτε εἰς τὴν ἑνότητα τῆς χώρας, ἢ τῆς γλώσσης, ἢ τῆς φυλῆς, ἢ τοῦ θρησκεύματος, διότι περὶ τούτων δύνανται νὰ ἐγερθῶσιν ἐνίοτε εὔλογοι ἀμφιβολίαι, ἀλλ' οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι ἀνάγονται εἰς τὴν ἑνότητα τῆς ἱστορικῆς συνειδήσεως, διότι εἰς τὴν ἑνότητα τῆς συνειδήσεως ἀνάγεται καὶ ἡ ἀτομικὴ τοῦ ἀνθρώπου ταυτότης, καὶ ἐξ αὐτῆς ἀπορρέει ἡ ἑνότης τοῦ προορισμοῦ καὶ τῆς ἱστορικῆς ἑκάστου ἔθνους ἀποστολῆς. Τὴν δὲ ἑνότητα τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν συνειδήσεως ἐνεχάραξεν ὁ δάκτυλος τῆς ἱστορίας οὐ μόνον ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς χώρας, ἀλλὰ καὶ πανταχοῦ ὅπου εἰσήχθη ὁ ἑλληνισμὸς καὶ ἐξήσκησε τὴν σωτήριον αὐτοῦ ἐπιῤῥοήν, διότι πανταχοῦ διέλαμψε διὰ τῶν αὐτῶν χαρακτήρων, διὰ τῆς ἀρχαίας σοφίας καὶ διὰ τῆς μετ' αὐτῆς συνδυασθείσης χριστιανικῆς πίστεως. Ὁ ἑλληνισμὸς τοῦ Ὁμήρου καὶ τοῦ Πλάτωνος εἶναι πανταχοῦ ἀχώριστος τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς ἐκκλησίας.

Διὰ τῶν αὐτῶν τούτων στοιχείων διεσώθη ὁ ἑλληνισμὸς εἰς τὰ ἄδυτα τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως κατὰ τὴν πολυδάκρυτον ἐποχὴν τῆς δουλείας, οὐδέποτε ἐξηλείφθη ἀπὸ τῆς καρδίας τῶν Ἑλλήνων ἡ ἀγάπη καὶ μελέτη τῆς ἀρχαιότητος καὶ ἡ λατρεία τοῦ Χριστοῦ. Σήμερον εἰσέτι πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τὴν αὐτὴν στέγην συνέρχονται τὸ σχολεῖον καὶ ἡ ἐκκλησία, τὰ δύο ταῦτα ἱδρύματα ἅτινα συγκεφαλαιοῦσιν αἰῶνας δόξης καὶ μεγαλείου, τὴν ἀνθρώπινον σοφίαν καὶ τὴν θείαν δύναμιν. Καὶ ἐὰν μελετήσωμεν τὸν βίον καὶ τὰ ἔργα τῆς μακρᾶς σειρᾶς τῶν κατὰ τοὺς δουλικοὺς αἰῶνας λογίων, ἣν φέρουσιν εἰς φῶς οἱ νέοι παρ' ἡμῖν μεσαιωνοδίφαι μετ' ἐπιμονῆς καὶ ζήλου ἀξίων παντὸς ἐπαίνου καὶ πάσης ἐμψυχώσεως, εὑρίσκομεν καὶ παρ' αὐτοῖς ἐνίοτε μὲν κεχωρισμένα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲ συμπεπλεγμένα ἀλλὰ πάντοτε εὐδιάγνωστα τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα, τὴν κλασικὴν καὶ τὴν χριστιανικὴν παράδοσιν. Τίς λ. χ. δὲν ἀναγνωρίζει ἐν τῷ Εὐγενίῳ γνήσιον ἀπόγονον τῶν τελευταίων φιλοσόφων, καὶ ἐν τῷ Νικηφόρῳ τὴν ἀφέλειαν καὶ τὴν ἁπλότητα τοῦ εὐαγγελικοῦ λόγου; Καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν δὲν ἐξεπροσώπει ἀκραιφνῆ τὴν κλασικὴν παράδοσιν ὁ Κοραῆς, καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὁ Οἰκονόμος; Ἐὰν δὲ παρὰ τὴν τάξιν τῶν λογίων ἐξετάσωμεν καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀπαιδεύτου λαοῦ τὸν βίον καὶ τὰ, ἔργα, τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα, καὶ τὰ ἐκ πάντων τούτων ἀπορρέοντα ἐθνικὰ καὶ ἰδιωτικὰ ᾄσματα, ἅτινα ἦσαν ἡ μόνη κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν δυνατὴ τέχνη, ἀμέσως διακρίνομεν καὶ εἰς αὐτὰ τοὺς χαρακτῆρας τῆς ἀρχαίας καλλονῆς, τὴν ἁπλότητα, τὴν ἀφέλειαν, τὴν εὐρυθμίαν, τὴν διαύγειαν καὶ τὴν χάριν, αἵτινες συνιστῶσι τὴν πλαστικὴν ἐντέλειαν τῶν ἀρχαίων καλλιτεχνημάτων. Οὐδεὶς λαὸς ἔχει δημώδη ποίησιν τόσον ἐντελῆ, εὐτυχεῖς δὲ ἡμεῖς ἐὰν δυνηθῶμεν νὰ μεταφέρωμεν τὰ μοναδικὰ ταῦτα προτερήματα εἰς τὴν ποίησιν τῆς ἐποχῆς μας.

Διὰ τῶν αὐτῶν δὲ στοιχείων δι' ὧν διεσώθη, ὅτε ἦλθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, ἠγέρθη ὁ ἑλληνισμὸς, καὶ διήγειρε τὸν ἐνθουσιασμὸν τῆς Εὐρώπης, καὶ ἠγωνίσθη καὶ ἐθριάμβευσεν. Οἱ γενόμενοι θεαταὶ τῆς μεγάλης ἡμῶν ἐπαναστάσεως ἐξεπλάγησαν κατ' ἀρχὰς, καὶ ἠπόρησαν, καὶ δὲν ἐπίστευσαν τὸ πρωτοφανὲς τοῦτο θαῦμα ἐθνικῆς νεκραναστάσεως· ἡ δὲ μυωπάζουσα ἐνίοτε διπλωματία ἐταράχθη, καὶ παρεγνώρισε τὴν φύσιν καὶ τάσιν τοῦ κινήματος καὶ τὰς νομίμους αὐτοῦ αἰτίας. Καὶ ὅμως ἐγίνωσκε τὸ ἑλληνικὸν μεγαλεῖον, καὶ εἶχεν ἤδη πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς γιγαντιαίας προόδους ἄλλου λαοῦ, ὃν εἶχε γεννήσει εἰς τὸν πολιτισμὸν ἡ αὐτὴ χριστιανικὴ πίστις. Ἀλλ' ἡ ἄθεος φιλοσοφία τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἡ μολύνασα διὰ στυγερῶν ἐγκλημάτων καὶ αὐτὴν τὴν ἄλλως σωτήριον καὶ χριστιανικὴν κατ' οὐσίαν γαλλικὴν ἐπανάστασιν, ἀντήχει εἰσέτι εἰς τὰ ὦτα τῆς Εὐρώπης, καὶ τὸ δόγμα ὅτι χριστιανισμὸς καὶ πολιτισμὸς εἶναι ἀρχὴ καὶ συνέπεια, αἴτιον καὶ ἀποτέλεσμα, δὲν εἶχεν εἰσέτι καθιερωθῆ ἐν τῇ πολιτικῇ ἐπιστήμῃ, καὶ ὡς ἐκ τούτου πολλοὶ τῶν τότε πολιτικῶν δὲν ἐνόησαν, ὅτι καθὼς ὁ καθολικισμὸς καὶ ὁ προτεσταντισμὸς εἶχον μορφώσει τὸν νέον πολιτισμὸν ὅστις δικαίως ὀνομάζεται χριστιανωσύνη, τὸν αὐτὸν πολιτισμὸν ἔμελλον ἐξ ἀνάγκης νὰ παραγάγῃ καὶ ἡ ὀρθοδοξία· ὅτι χωρὶς τοῦ στοιχείου τούτου ὁ νέος

πολιτισμὸς εἶναι ἀτελής· ὅτι εἰς τὴν πλήρη ἀνάπτυξιν τοῦ στοιχείου τούτου ἔγκειται οὐσιωδῶς ἡ λύσις τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος, καὶ ὅτι ὑπὲρ πάντα ἄλλον λαὸν, τὸν Ἑλληνικὸν εἶχε προορίσει ἡ θεία πρόνοια εἰς τὸ μέγα τοῦτο ἔργον, διότι παρ' αὐτῷ διετηρεῖτο ζῶσα, καθαρὰ καὶ τοι ἀφανής, ἡ διττὴ παράδοσις τῆς ἀνθρωπίνης σοφίας καὶ τῆς θείας ἀποκαλύψεως, αὐτῶν δηλ. τῶν συστατικῶν τοῦ νέου πολιτισμοῦ. Ἀλλ' ἅμα ἀνενέωσαν οἱ πατέρες ἡμῶν τὰ θαύματα τοῦ ἀρχαίου ἡρωϊσμοῦ μαχόμενοι ὑπὲρ *πίστεως καὶ πατρίδος*, συνησθάνθη ἡ Εὐρώπη ὅτι εἰς τὸν ἑλληνικὸν ἀγῶνα ἐνείχετο αὐτὴ ἡ ψυχὴ τοῦ ἰδίου αὐτῆς πολιτισμοῦ, καὶ συνεκινήθη ἐκ βάθους, καὶ ποιηταὶ καὶ ῥήτορες καὶ φιλόσοφοι καὶ καλλιτέχναι ὕψωσαν τὴν φωνὴν, καὶ πᾶσα πεφωτισμένη διάνοια, πᾶσα εὐγενὴς καρδία ἔδραμον εἰς βοήθειαν ἡμῶν, καὶ διὰ τοῦ λόγου, διὰ τῶν συνεισφορῶν, διὰ τοῦ ἰδίου αἵματος ἐπλήρωσαν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸν φόρον τῆς εὐγνωμοσύνης. Βραδέως ἀναγνωρίζει καὶ ἀτελῶς ἐνίοτε ἐπικυροῖ ἡ διπλωματία τὰς νομίμους ἐπαναστάσεις, οὐδὲ εἶναι τῆς παρούσης πραγματείας νὰ ἐκτιμήσωμεν τὸ ὑπὲρ ἡμῶν ἔργον αὐτῆς. Ἄλλως, ἐμμένοντες εἰς τὴν καθαρὰν χώραν τῶν ἰδεῶν, δυνάμεθα ἀπὸ τοῦ ὕψους αὐτῶν νὰ κατίδωμεν καὶ τὴν παροῦσαν θέσιν ἡμῶν, καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς ἐπιβαλλόμενα ἡμῖν καθήκοντα, καὶ περὶ τῆς ἱστορικῆς ἀποστολῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ νὰ διατυπώσωμεν τέλος ἀκριβῆ καὶ θετικὰ συμπεράσματα.

Ἐὰν ἀληθεύωσιν ὅσα εἴπομεν μέχρι τοῦδε, ἡ θέσις ἡμῶν ἀπέναντι τῆς Εὐρώπης εἶναι εὐεξήγητος. Εἴμεθα τὸ ὕστερογενὲς καὶ ἓν τῶν μικροτέρων κρατῶν τῆς χριστιανωσύνης. Πρὸ τῆς ἐγκαθιδρύσεως ἡμῶν εἰς τὴν χορείαν τῶν ἀνεξαρτήτων ἐθνῶν ὑπῆρξαν, καὶ ὑπάρχουσι μεγάλα κράτη, μεγάλα ἔχοντα καὶ ἐναντία πρὸς ἄλληλα συμφέροντα, πανταχοῦ συγκρουόμενα καὶ ἐν τῇ δύσει καὶ ἰδίως ἐν τῇ ἀνατολῇ, καὶ ἐν αὐτῇ ἐπομένως τῇ μεταιχμίῳ χώρᾳ ὅθεν ὡρμήθη ὁ ἑλληνισμὸς, ἵνα ἐκπληρώσῃ τὴν ἀποστολὴν αὐτοῦ ἐν τῷ παρελθόντι καὶ θέλει συνεχίσει αὐτὴν ἐν τῷ μέλλοντι. Ἐκ τούτου πολλοὶ ἐνίοτε καὶ πρὸς βλάβην ἡμῶν ἀντιπερισπασμοὶ καὶ συγκρούσεις, ἐκ τούτου αἱ ἀβεβαιότητες τῆς περὶ ἡμῶν πολιτικῆς, ἐκ τούτου αἱ ἰδιαίτεραι συμπάθειαι καὶ ἀντιπάθειαι πρὸς ἓν ἢ ἄλλο ἔθνος, καὶ ἐκ πάντων τούτων δισταγμοὶ, ἀμφιβολίαι, φόβοι, ἐλπίδες, προσδοκίαι καὶ μεταμέλειαι. Παρὰ ταῦτα δὲ αὐτὸ τὸ ἔνδοξον καὶ μοναδικὸν παρελθὸν ἡμῶν, καὶ ὁ ὑπὸ τῆς ἐπαναστάσεως διεγερθεὶς ἐνθουσιασμὸς καθιστῶσι φυσικῷ τῷ λόγῳ τὴν μὲν λοιπὴν Εὐρώπην αὐστηροτέραν τοῦ δέοντος εἰς τὰς περὶ ἡμῶν κρίσεις αὐτῆς, ἡμᾶς δὲ πρὸς αὐτὴν ἀπαιτητικωτέρους. Ἀλλὰ πρὸς τούτοις τὰ κακὰ τῆς δουλείας τεσσάρων αἰώνων δὲν ἐξαλείφονται ἐντὸς τεσσαράκοντα ἐτῶν, καὶ εἰ καὶ ἔχομεν ἐν ἡμῖν αὐτὰς τὰς πηγὰς τοῦ νέου πολιτισμοῦ, καὶ διὰ τοῦτο διὰ τῆς κοινωνικῆς προόδου ἀφομοιούμεθα αὐτὸν θαυμασίως, οὐχ ἧττον ἡ πολιτικὴ πρόοδος ἕπεται εἰς τὴν κοινωνικὴν, καὶ δὲν προηγεῖται αὐτῆς, ἡ πολιτικὴ σοφία εἶναι τὸ τελευταῖον προϊὸν τῆς κοινωνικῆς ἀναπτύξεως, καὶ ἔθνη πολλῷ ἡμῶν ἀρχαιότερα καὶ ἰσχυρότερα ἀπέδειξαν διὰ τῶν ἔργων ὅτι εἰσέτι δὲν ἔφθασαν εἰς αὐτήν. Ταῦτα εἶναι, ἐὰν δὲν ἀπατώμεθα, τὰ στοιχεῖα τῆς πρὸς τὴν Εὐρώπην θέσεως ἡμῶν, καὶ ταῦτα εἶναι ἐπίσης τὰ στοιχεῖα τοῦ πολιτικοῦ ἡμῶν προβλήματος. Ἡ κοινωνικὴ θέσις εἶναι ὁμαλωτέρα καὶ δὲν παρέχει ἐπίφοβα ζητήματα. Ἡ ἰσότης τῶν κοινωνικῶν καταστάσεων εἶναι ὁ διαφανέστερος αὐτῆς χαρακτήρ. Πάντας ἰσοπέδωσεν ὁ ζυγὸς, καὶ πάντας ἐξίσωσαν αἱ πρὸς τὴν πατρίδα θυσίαι καὶ οἱ ὑπὲρ αὐτῆς ἀγῶνες· μόνη διάκρισις εἶναι ἡ ἀτομικὴ ὑπεροχὴ τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἠθικότητος. Ἡ ἐκ τοῦ τιμαριωτισμοῦ ἀριστοκρατία, ἱστορικὸν γεγονὸς κοινὸν εἰς τὴν λοιπὴν Εὐρώπην, δὲν εἶχε παρ' ἡμῖν λόγον ὑπάρξεως οὔτε δύναται νὰ εἰσαχθῇ. Ἡ ἰσοπολιτεία, καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχεν ἀλλαχοῦ, καὶ ἂν δὲν ἔτεινον πρὸς αὐτὴν πᾶσαι αἱ νεώτεραι κοινωνίαι, εἶναι παρ' ἡμῖν ἱστορικὴ ἀνάγκη καὶ κοινωνικὸς νόμος. Εἶναι δὲ τοῦτο ἐν τῇ παρούσῃ ἐποχῇ οὐ μικρὸν πλεονέκτημα. Διὰ τῆς ἰσότητος ἀνεπτύχθη καὶ ὁ κοινωνικὸς πλοῦτος. Ἡ γεωργία, ἡ χειροτεχνία, τὸ ἐμπόριον, ἡ ναυτιλία, δι' ὧν ἐκ τοῦ μηδενὸς ἐδημιουργήθη ὀλίγη εὐζωΐα, δὲν ἐπέφερον τὰς μεγάλας ἐκείνας διαιρέσεις μεταξὺ γαιοκτημόνων καὶ γεωργῶν, κεφαλαιούχων καὶ ἐργατῶν, αἵτινες ἀλλαχοῦ παρήγαγον τρομερὰς ἀναστατώσεις καὶ στυγερὰ κακουργήματα· καὶ ἐν ᾧ οὐδὲν εἶδος βιομηχανίας ἐλλείπει, οὐδὲν πάλιν ὑπερτερεῖ ἐπὶ βλάβῃ τῶν ἄλλων, ὥστε καὶ κατὰ τὰς σχέσεις ταύτας ἐπικρατεῖ ἡ ἰσότης ἥτις καὶ κατὰ τὰς ἄλλας. Ἀλλὰ τὴν ἰσότητα, ἥτις ἐνιαχοῦ εἶναι ἐν τῇ δουλείᾳ ἰσότης, συνοδεύει ἡ ἐλευθερία ἥτις παρ' ἡμῖν τρόφιμον εἶναι ἀρχαία, διότι εἶναι ἐγκεχαραγμένη εἰς τὸ πνεῦμα, εἰς τὴν καρδίαν, εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἡμετέρας φυλῆς. Τὴν δὲ ἰσότητα καὶ τὴν ἐλευθερίαν συνδέει πρὸς ἀλλήλας καὶ ἑνοποιεῖ ἡ χριστιανικὴ ἀδελφότης, καὶ κατὰ τοῦτο ἔχομεν μέγιστον πλεονέκτημα ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐκκλησίᾳ. Εἶναι αὕτη φύσει κοινωνική, φύσει ἐθνική, καὶ οὐ μόνον δὲν ἀντιτείνει κατὰ τῆς κοινωνικῆς ἰσότητος καὶ τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας, ἀλλ' ἐπικουροῦ αὐτὰς καὶ ἀγιάζει. Τὸ πολίτευμα τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας εἶναι ἐν πλήρει ἁρμονίᾳ καὶ πρὸς τὸ ἀρχαῖον καὶ πρὸς τὸ νέον Ἑλληνικὸν πολίτευμα, δὲν εἶναι ἀπόλυτον, ὡς ὁ παπισμὸς, δὲν ἔχει ἀναρχικὰς τάσεις, ὡς ὁ προτεσταντισμὸς, ἀλλὰ συνενοῖ καὶ συναρμόζει ἐν τῇ ἑνότητι τὴν πίστεως τὴν ποικιλίαν τῶν πνευμάτων; δὲν ἀ-

ποκλείεται τῆς κοινωνίας διὰ τῆς ἀγαμίας τοῦ κλήρου, δὲν ἀφετερίζεται τὴν κοσμικὴν ἐξουσίαν, δὲν ἐπιβάλλεται εἰς αὐτὴν, οὐδὲ ἐπιβάλλεται διὰ τῆς βίας εἰς τὰς συνειδήσεις, εἶναι ἀνεξίθρησκον, εἰρηνικὸν, ἔδωκεν εἰς τὸ ἔθνος ἀναριθμήτους διδασκάλους καὶ μάρτυρας, καὶ δὲν ἀπαιτεῖ παρ' αὐτοῦ εἰμὴ τὴν κοινὴν πάντων προστασίαν. Ἡ ἐν ἐλευθέρῳ κράτει ἐλευθέρα ἐκκλησία δὲν εἶναι ζήτημα, δὲν εἶναι τὸ ἰδανικὸν πρὸς ὃ τείνομεν, ἀλλ' εἶναι πρᾶγμα παρ' ἡμῖν, οὐδὲν δὲ τῶν ζητημάτων ἅτινα κατεξέσχισαν καὶ καθημάτισαν τὴν Εὐρώπην διὰ τῆς ἱερᾶς ἐξετάσεως, διὰ τῶν θρησκευτικῶν πολέμων, διὰ τῆς συγκρούσεως τῆς κοσμικῆς καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας, οὐδὲν τῶν ζητημάτων τούτων, ἅτινα ἀνεφάνησαν ἐκ τῆς παραγνωρίσεως καὶ παραφθορᾶς τῶν δογμάτων καὶ τοῦ ἀληθοῦς πνεύματος τοῦ χριστιανισμοῦ, οὐδὲν ἐξ αὐτῶν ἐπαπειλεῖ, χάρις εἰς τὸν Θεὸν, τὴν ἡμετέραν κοινωνίαν.

Καὶ ταῦτα μὲν εἶναι τὰ ἀγαθὰ ἅτινα ἐδωρήσατο ἡμῖν ὁ Θεὸς διὰ τῆς παρελθούσης ἡμῶν ἱστορίας, πολύτιμα σπέρματα πάσης ἀναπτύξεως καὶ παντὸς μεγαλείου· ἐὰν δὲ εἰς ταῦτα προστεθῇ καὶ ἐκ μέρους ἡμῶν ἐνέργεια σύμφωνος πρὸς τὰ ἐκ τούτων καθήκοντα, πρὸς τὸν ἱστορικὸν προορισμὸν τοῦ ἡμετέρου γένους, δυνάμεθα νὰ ὑπομένωμεν ἀγογγύστως τὰς δυσκολίας τοῦ παρόντος, νὰ περιφρονήσωμεν τὰς ἀδίκους αἰτιάσεις, καὶ ν' ἀτενίσωμεν πλήρεις θάρρους καὶ πεποιθήσεως εἰς τὸν ἀνατείλαντα ἤδη ἀστέρα τοῦ μέλλοντος, διότι τὸ παρελθὸν ὅπερ ἀμυδρῶς καὶ λίαν συντόμως ἐξιστορήσαμεν, δὲν δύναται νὰ μὴ ἔχῃ μέλλον.

Ἐὰν τὰ γεγονότα ὅσα ἀνεφέρομεν εἶναι θετικὰ, ἱστορικὰ, ἀποδεδειγμένα, καὶ περὶ τούτου ἐλπίζομεν ὅτι οὐδεὶς, εἴτε Ἕλλην εἴτε μὴ, εἴτε πιστὸς, εἴτε ἄπιστος, θέλει ἀμφιβάλει, καταδεικνύουσι τίνι τρόπῳ ὁ ἱστορικὸς βίος τοῦ ἡμετέρου ἔθνους συνέτεινεν εἰς τὴν πρόοδον τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἥτις εἶναι τὸ ἔνταλμα τοῦ ἱστορικοῦ νόμου. Δὲν εἴμεθα ἐξ ἐκείνων οἵτινες θεωροῦσι τὴν πρόοδον ταύτην ἀναγκαῖον μηχανισμὸν ὡς τὴν πρόοδον τῆς φύσεως. Ἀναγνωρίζομεν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ πνεῦμα ἐλεύθερον καὶ λογικὸν, καὶ ἐν τῷ Θεῷ πρόσωπον ἄπειρον καὶ τέλειον ποιητὴν τοῦ παντὸς καὶ συντηροῦν τὸ πᾶν διὰ τῆς ἰδίας Αὐτοῦ προνοίας· διότι δὲν ἠδυνήθημεν νὰ πεισθῶμεν ὅτι ἐν ᾧ ὑπάρχει τὸ ἀτελὲς, τὸ τέλειον δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ, ὅτι ἡ τελειότης εἶναι πρόσκομμα εἰς τὸ εἶναι, ἐν ᾧ ἀπ' ἐναντίας, ὡς εἶπεν ὁ Βοσουέτος καὶ πρὸ αὐτοῦ ὁ Πλάτων, εἶναι ὁ λόγος τοῦ εἶναι. Τὴν θείαν πρόνοιαν καθορῶμεν ἐναργῶς ἐν τῇ συστάσει τοῦ κόσμου, καὶ ἰδίως ἐν τῇ συστάσει τοῦ ἀνθρώπου. Ἔργον αὐτῆς εἶναι ἐπίσης ἡ διὰ Μωυσέως ἀποκάλυψις τοῦ νόμου, καὶ ἡ διὰ τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ θείου λόγου σωτηρία τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ τοῦτο εἶναι, ὡς εἴπομεν, τὸ θεῖον στοιχεῖον τῆς ἱστορίας. Ἐὰν δὲ πρόοδος τοῦ πεπερασμένου εἶναι ἡ διηνεκὴς αὐτοῦ ἄνοδος πρὸς τὸ ἄπειρον, τὸ ἰσχυρότερον ἐλατήριον τῆς ἀνελεύσεως ταύτης εἶναι αὐτὴ ἡ πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὰ ἔργα Αὐτοῦ πίστις, οὐδὲν ἔχουσα ἐναντίον πρὸς τὸν λόγον, ἀλλ' ἐν αὐτῷ οὖσα, καὶ ἐν πλήρει μετ' αὐτοῦ ἁρμονίᾳ, διότι αὐτὸς ἐπιβάλλει αὐτὴν καὶ ἀποδεικνύει. Ἡ ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἐνέργεια τῆς θείας προνοίας ἐκδηλοῦται κατὰ πρῶτον διὰ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, καὶ διεδόθη διὰ τοῦ ἑλληνισμοῦ. Διὰ τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἐπίσης ἀνεδείχθη ὅλη ἡ δύναμις καὶ γονιμότης τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ἐγκαταλελειμμένου εἰς τὰς ἰδίας δυνάμεις καὶ φθάσαντος δι' αὐτῶν εἰς τὴν ἀνωτάτην κατ' ἄνθρωπον τελειότητα διὰ τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ ὁ Ῥωμαϊκὸς κόσμος ἐζωογονήθη, καὶ τὸ πνεῦμα αὐτοῦ διέδωκεν εἰς ὅλην τὴν οἰκουμένην ἀλλὰ δὲν ἀνεχαιτίσθη ἡ πρὸς τὴν διαφθορὰν φυσικὴ ῥοπὴ τῆς ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας. Ὅθεν διὰ τοῦ ἑλληνισμοῦ πάλιν ἐκηρύχθη ὁ θεῖος λόγος, τὸ Εὐαγγέλιον τῆς χάριτος καὶ τῆς ἀπολυτρώσεως, καὶ ὁ χριστιανισμὸς συνδυασθεὶς μετ' αὐτοῦ, τὸ θεῖον στοιχεῖον μετὰ τοῦ κατ' ἐξοχὴν ἀνθρωπίνου, παρήγαγε τὸν νέον πολιτισμὸν διαρρυθμίσας κατὰ τὸν θεῖον αὐτοῦ τύπον, πάντα τὰ ἄλλα στοιχεῖα τῶν εὐρωπαϊκῶν κοινωνιῶν καὶ κατὰ τὸν μεσαιῶνα καὶ κατὰ τὴν νέαν ἱστορίαν. Διὰ τοῦ αὐτοῦ δὲ τούτου συνδυασμοῦ διεσώθη καὶ αὐτὸς ὁ ἑλληνισμὸς, καὶ εἰς νέαν ζωὴν ἀνηγέρθη.

Τοιαῦται εἶναι, ἐὰν δὲν ἀπατώμεθα, αἱ μεγάλαι πράξεις τοῦ ἱστορικοῦ δράματος, τὰ προφανέστερα καὶ περιληπτικώτερα γεγονότα τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης. Καὶ αὐτὴ ἡ ἀπιστία ἀναγκάζεται νὰ ὁμολογήσῃ τὴν ἐν μέσῳ τῶν ἀνατολικῶν λαῶν πνευματικὴν ὑπεροχὴν τοῦ ἑβραϊκοῦ, τὴν μοναδικὴν τελειότητα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, τὴν ἐπιῤῥοὴν αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ ῥωμαϊκοῦ, τὴν πρὸς τὸν χριστιανισμὸν ἁρμονίαν αὐτοῦ, τὸν μετ' αὐτοῦ συνδυασμὸν κατὰ τὸν μεσαιῶνα, καὶ τὴν σωτήριον ἐνέργειαν τοῦ συνδυασμοῦ τούτου ἐν τῇ νέᾳ ἱστορίᾳ. Τώρα ἐρωτῶμεν, τίνος ἄλλου ἔθνους ὁ βίος συνδέεται τοσοῦτον ἐνδομύχως μεθ' ὅλου τοῦ βίου τῆς ἀνθρωπότητος, ἢ συνετέλεσε τοσοῦτον εἰς τὴν πρόοδον αὐτῆς; Ποία ἄλλη ἱστορικὴ ἀποστολὴ δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἀποστολὴν τοῦ ἑλληνισμοῦ; καὶ τίς δύναται νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι ἡ ἀποστολὴ αὕτη ἐξηντλήθη, ἐν ᾧ ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ὡς ἐκ θαύματος ἀναγέννησιν τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τὴν οὐχ ἧττον προφανῆ αὐτοῦ πρόοδον; Τίς δὲν θέλει κατανοήσει ὅτι ὅσῳ ὁρμητικώτερος εἶναι ὁ ἀπὸ τοῦ ὕψους τοῦ παρελθόντος καταῤῥέων οὗτος χείμαῤῥος, τόσῳ μακρότερον θέλει ἀρδεύσει τὰς πεδιάδας τοῦ μέλλοντος; Δίαν πιθανὸν ὅτι περὶ τῶν ἀληθειῶν τούτων οἱ ἑτερογενεῖς θέλουσι συμφωνήσει, καὶ συμφωνοῦσιν ἐν γένει, διότι τὰς ἰδέας ὅσας ἐτολμήσαμεν νὰ συνδιατάξωμεν ἐν τῇ προκειμένῃ μελέτῃ, ὧν ἑκάστη ἐπιδέχεται εὐρυτάτην ἀνάπτυξιν, δύναταί τις νὰ εὕρῃ πολλαχοῦ διεσπαρμένας. Μόνοι ἡμεῖς ὀφείλομεν οὐχὶ νὰ ἐπαιρώμεθα ἐπ' αὐταῖς, ἀλλὰ νὰ μετριοφρονῶμεν, διότι ὅσῳ μεγάλη καὶ ἔνδοξος εἶναι ἡ περιουσία ἣν ἐκληροδότησαν ἡμῖν οἱ ἀθάνατοι ἡμῶν πατέρες, τόσῳ μεγάλη εἶναι ἡ εὐθύνη καὶ πρέπει νὰ ᾖναι ἡ προσπάθεια, ἵνα μὴ φανῶμεν ἀνάξιοι αὐτῶν ἀπόγονοι. Πολλὰ καὶ σοβαρὰ εἶναι τὰ πηγάζοντα ἐκ τούτου καθήκοντα, εἰς ταῦτα πάντες ὑποβαλλόμεθα καὶ μικροὶ καὶ μεγάλοι, καὶ ἐλεύθεροι καὶ δοῦλοι, καὶ οἱ ἐντὸς καὶ οἱ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος, ἕκαστος δὲ ἡμῶν συγκεντρούμενος ἐν τῇ ἰδίᾳ συνειδήσει, ἐὰν δὲν εἶναι ἔκφυλος, τὰ συναισθάνεται· ἀλλ' ἐὰν ἐπετρέπετο ἡμῖν νὰ τὰ διατυπώσωμεν ἐν ὀλίγοις, ὡς λογικὰ πορίσματα τῶν προεκτεθέντων, ἠθέλομεν εἴπει ὅτι ἀνάγονται εἰς τὴν μελέτην καὶ ἀναγέννησιν, εἰ δυνατὸν τῆς ἀρχαίας σοφίας, συνδυαζομένης μετὰ τῶν ὑγειῶν στοιχείων τοῦ νέου πολιτισμοῦ καὶ μετὰ τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ἐὰν τοῦτο κατορθώσωμεν, ἡ ἐν τῷ μέλλοντι ἱστορικὴ ἀποστολὴ ἡμῶν θέλει εἶναι μεγάλη ὅσον ἡ ἐν τῷ παρελθόντι, καὶ δι' ἡμῶν ὁ πολιτισμὸς θέλει ἐπιστρέψει τελειότερος εἰς τὴν πρώτην αὐτοῦ πατρίδα *).

Ἐν Λονδίνῳ κατὰ Αὔγουστον 1871.

Π. ΒΡΑΙΛΑΣ ΑΡΜΕΝΗΣ.

*) ΣΗΜ. ΠΑΝΔ. Τὴν ἀνωτέρω μελέτην ἀπήγγειλεν ὁ Κ. Βράϊλας εἰς ἐπήκοον τῆς ἐν Λονδίνῳ ἑλληνικῆς κοινότητος, ἐν τῷ νεωστὶ ἱδρυθέντι ἑλληνικῷ σχολείῳ, ἐν ᾧ γίνονται καὶ παραδόσεις ὅπως περί τινων ἐτῶν ἐν τῷ ἐν Ἀθήναις Ἀθηναίῳ. Ἄξιαι δὲ πρὸ πάντων σημειώσεως ἡ ἰσχὺς τῶν ἐπιχειρημάτων δι' ὧν ἀποδεικνύει τὸ θαυμαστὸν τῆς παρελθούσης ἐπιῤῥοῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ εἰς πάντα τὸν κόσμον, καὶ ἡ εὐκρίνεια δι' ἧς δακτυλοδεικτεῖ ἐν λόγῳ ἐξ ἀνάγκης συντόμῳ τὰ κυριώτατα αὐτοῦ ἔργα. Ὁ φιλόπατρις συγγραφεὺς δοξάζει ἐπὶ τέλους ὅτι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι ἡ ἱστορικὴ ἀποστολὴ τοῦ ἡμετέρου ἔθνους ἔσεται μεγάλη, ἐὰν διατηρήσωμεν ἀλώβητον τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν. Καταδεικτέον δὲ καὶ τὸ χαρίεν καὶ ἀνθηρὸν τοῦ ὕφους, δι' οὗ ἡρμήνευσεν ὁ εὔγλωττος ῥήτωρ τὰς ἰδέας αὐτοῦ.

ἡ δ' ἀντηρὶς θεμελιοῦται ἐν μέσῃ τῇ κοίτῃ τοῦ ὀνομαστοῦ ποταμοῦ, ὃς τις κατὰ μὲν τὸν Σένεκαν

. . . per graciles lenis Ilissus,
Ut Maeander, super æquales
Labitur agros piger, et steriles
Amne maligno radit arenas [1]

κατὰ δὲ τὸν Σατωβριάνδον, στηριζόμενον εἰς ἀρχαιοτέρων περιγραφὰς, καὶ ἐξ ἰδίων καὶ τοῦ φίλου Fauvel παρατηρήσεων συμπεραίνοντα, εἶχεν ἄλλοτε διαρκέστερον ὕδωρ ῥέον νῦν καὶ διαχεόμενον ὑπὸ τὴν χαλκώδη κοίτην [2]. Εἰ γενομένη πρὸς θεμελίωσιν τοῦ ἐρείσματος πρώτη καὶ σχεδὸν ἐπιπόλαιος ἀνασκαφὴ ἀπέδειξεν ἑκατοστὸν ἤδη, τὴν ὑπὸ τὸ ῥεῖθρον ἀπώλειαν μονονουχὶ ὅλου τοῦ ποταμίου ὕδατος.

Ταλαίπωρος Ἰλισσός! Ἀφ' οὗ ἐδέχθης τὰς κολακείας καὶ τοὺς θαυμαστικοὺς ἐπαίνους Ἑλλήνων καὶ ξένων, καθ' ὃν χρόνον ἡ εὐτυχία καὶ ἡ λαμπρότης τῆς ὑπὸ σοῦ βρεχομένης πόλεως ἔσυρεν, ὡς πᾶσα εὐτυχία καὶ πᾶσα λαμπρότης, πολλοὺς τοὺς φίλους καὶ τοὺς θαυμαστὰς, εὐθὺς ὅτε μετὰ τῆς πόλεως ἐξέπεσες τοῦ ἀρχαίου μεγαλείου, πάντες σε ἐγκατέλιπον, οἱ δὲ πλεῖστοι καὶ ἀρνοῦνται αὐτὴν σου τὴν προγενεστέραν ἀξίαν.

Ὁ Καλλίμαχος πρῶτος, δύο περίπου αἰῶνας πρὸ Χριστοῦ ἀκμάσας, καταπεπληγμένος ὑπὸ τοῦ μεγέθους τοῦ Νείλου, ἐπιλανθάνεται ὅτι μικρὸν κατωτέρω τῆς εἰς τὸν Ἰλισσὸν συμβολῆς τοῦ Ἠριδανοῦ, καθ' ἣν περίπου θέσιν κεῖται σήμερον οἱ ἀνθηροὶ κῆποι τῶν *Ἰλισσίδων Μουσῶν* καὶ τῶν *Νυμφῶν*, ὁ πεζὸς Φαῖδρος πρὸς τὸν ἀπήγασον ὡσαύτως Σωκράτη διαλεγόμενος, λέγει περὶ τοῦ κατ' ἐκείνην τὴν θέσιν ῥεύματος τοῦ Ἰλισσοῦ· «Ἄρ' οὖν ἐνθένδε (ὁ Βορέας ἥρπασε τὴν Ὠρείθυιαν); χαρίεντα γοῦν καὶ καθαρὰ καὶ διαφανῆ τὰ ὑδάτια φαίνεται καὶ ἐπιτήδεια κόραις παίζειν παρ' αὐτά [3])» ἐπιλανθάνεται λέγω ὁ Καλλίμαχος τῆς ἀληθεστάτης ταύτης μαρτυρίας, καὶ συκοφαντεῖ τὸ ὕδωρ τοῦ Ἠριδανοῦ ὡς καὶ ὑπὸ τῶν θρεμμάτων καταφρονούμενον [4]).

Ἀνωτέρω εἴδομεν τοὺς ἀνευλαβεῖς ποιητικοὺς λόγους τοῦ φιλοσόφου Σένεκα.

[1]) « . . . ὁ ἥρεμος Ἰλισσὸς, ὡς ὁ Μαίανδρος, ἐπὶ ἰσχνῶν καὶ ὁμαλῶν ἀγρῶν νωθρὸς ὀλισθαίνει καὶ ὀδατίῳ εὐτελεῖ τὰς ξηρὰς γαίας περιῤῥέγει.» Σενέκα Ἱππόλυτος V. 13—16.

[2]) Chateaubriand Itinéraire. Μέρος Δ, σελ. 227. Ἔκδοσις 1844.

[3]) Πλάτωνος, Φαῖδρος III.—Περὶ τῆς τοποθεσίας ταύτης δὶς ἤδη μέχρι τοῦδε ἔγραψα τὸ πρῶτον ἐν τοῖς Φοιβίοις λαλήμασι τῷ 1863 (Πανδ. τόμ. ΙΔ', φυλλ. 327, σελ. 411), εἶτα δ' ἐν ἄρθρῳ περὶ κεστοφόρου Ἀφροδίτης. (Πανδ. τόμ. ΙΒ', φυλλ. 345, σελ. 228.) Σημειωτέον δὲ σήμερον ὅτι ὁ Chandler συγχέει αὐτὴν πρὸς τὴν Καλλίῤῥοην ἢ Ἐννεάκρουνον, ὡς ὀρθῶς παρατηροῦσιν οἱ σχολιασταὶ αὐτοῦ Servais καὶ Barbier du Bocage, ὑποδεικνύοντες σχεδὸν τὴν ὑπ' ἐμοῦ ἀναγνωριζομένην θέσιν ὡς τόπον τοῦ διαλόγου (Chandler τόμ. Β' κεφ. XVI ἐν τέλει, καὶ σημ. 81 τῆς γαλλ. μεταφράσεως.)

[4]) Στράβωνος Γεωγραφικῶν Β. IX, κεφ. Δ'.

Η ΕΠΙ ΤΟΥ ΙΛΙΣΣΟΥ ΓΕΦΥΡΑ
ΤΟΥ
ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΟΥ ΣΤΑΔΙΟΥ.

Ἐπὶ τῶν πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ Σταδίου ὀχθῶν τοῦ Ἰλισσοῦ οἰκοδομεῖται νῦν ὑπὸ τῆς ἐπὶ τῶν Ὀλυμπίων ἐπιτροπῆς γέφυρα λιθίνη· καὶ τὰ μὲν ἄκρα τῶν ἀψίδων ἐρεισθήσονται ἐπὶ τῶν σωζομένων στερεῶν λειψάνων τοῦ ἑκατέρωθεν ἀντιτειχίσματος,

Μετὰ δ' αἰῶνας ὁλοκλήρους σημείωσίς τις ἀνώνυμος, ἀνήκουσα εἰς τὸ ὑπὸ τῶν γάλλων *καπουκίνων* ἰχνογραφηθὲν σχέδιον τῶν Ἀθηνῶν (1670 μ. Χ.), λέγει ὅτι τὸν Ἰλισσὸν «οἱ Ἕλληνες ἀποκαλοῦσι *ξηροπόταμον*, τουτέστι χείμαρρον, ἤτοι τόπον ὅπου τὸ ὕδωρ ῥέει κατὰ τὴν ἀφθονίαν τῆς βροχῆς, τὸν δὲ λοιπὸν χρόνον εἶναι ξηρός [5]).» —Ἑκατὸν δὲ περίπου ἔτη μετὰ ταῦτα ὁ ἄγγλος Chandler (1764—1766), ὑπὸ τῆς ὁρμῆς τῆς καταφρονήσεως σκοτιζόμενος, συγχέει τὰ ὕδατα τοῦ Ἰλισσοῦ πρὸς τὰ τοῦ Ἠριδανοῦ, ἐπαναλαμβάνων περὶ ἐκείνων ὅ,τι ὁ Καλλίμαχος εἶπε περὶ τούτων, καὶ ἀσεβῶς μετ' ἐλαφρᾶς παγκοπλίας μακροφλυαρῶν, ἀντεπεξέρχεται κατά τε τῶν ὑδάτων τοῦ ἐνδόξου ποταμοῦ καὶ κατὰ τῶν ὑπερβολῶν τῶν ἀρχαίων ποιητῶν. Κατ' αὐτὸν, οὐδ' ὅταν ῥαγδαίως βρέχῃ, οὐδ' ὅταν ἡ χιὼν ἐπὶ τῶν ὀρέων τήκεται, ἔχει ὕδωρ ἐντελῶς καλύπτον τὴν κοίτην ὁ Ἰλισσὸς, ἐν ᾧ κατ' ἔτος ἡμεῖς οἱ παρ' αὐτὸν κατοικοῦντες, τὸν χειμῶνα ἰδίως, βλέπομεν ὅτι ἐπὶ ἡμέρας πολλὰς πολλάκις καὶ μέχρι

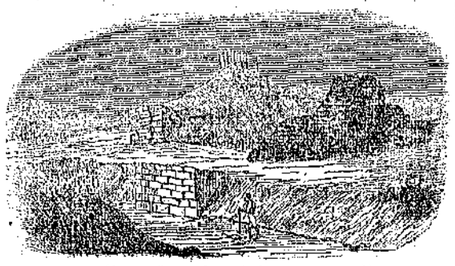

Λείψανα τῆς γεφύρας ἀπέναντι τοῦ Σταδίου.

χειλέων πληροῦται, καὶ τὰς ὄχθας ὑπερπηδᾷ, καὶ ἔχων ἀληθῶς τὴν μεγαλοπρεπῆ ταχύτητα ἣν ἀπέδωκαν αὐτῷ οἱ ἀρχαῖοι,» ἀφ' οὗ σχεδὸν ἐντελῶς κατέφαγε τὸ ἀρχαῖον λίθινον πρόχωμα, οὐχὶ σπανίως κατακρημνίζει γεφύρας καὶ οἰκίας παρὰ τὴν ὄχθην στερεῶς ᾠκοδομημένας [6]). Οἱ χαρίεντες κῆποι οἵ τινες πρὸς τῷ τῶν τεττίγων «θερινόν τε καὶ λιγυρὸν ὑπηχοῦσι τῷ τῶν Γαλλίδων καὶ τῶν Γερμανίδων χορῷ [7]), αἱ ἐπ' αὐτοῖς οἰκίαι, αἱ ἀπέναντι τὸν ποταμὸν ζευγνύουσαι ξύλιναι γέφυραι, ἡ λιθίνη τῆς Καλλιῤῥόης καὶ τοῦ Νεκροταφείου καὶ αὐτὰ τὰ ἐνίοτε πνιγέντα βασκήματα ἔστωσαν οἱ εὔγλωττοι, καί τοι ἄφωνοι, τῶν λόγων μου μάρτυρες. Ἀλλ' ὁ Chandler, μὴ ἀρκούμενος εἰς τὴν κατάκρισιν τῶν ἀρχαίων ποιητῶν, ἀναγνωρίζει παρὰ «τῷ ἐπινοητικῷ (ingénieux) γάλλῳ καλλιτέχνῃ (Leroy), ὅς τις ἐν εἰκόνι τινὶ τῆς ἀπέναντι τοῦ Σταδίου θέσεως πα-

[5]) De Laborde, Athènes aux XV, XVI et XVII siècles I. σελ. 79 ἐν σημειώσει.

[6]) Περὶ τοιαύτης τινὸς καταστροφῆς, ἴδε Πανδ. τόμ. ΙΒ', φυλλ. 381, σελ. 379 ἐν τοῖς Ποικίλοις ἐλλήνων.

[7]) Πλάτωνος, Φαῖδρος IV.

ρίστησι τὴν γέφυραν καλύπτουσαν ποταμὸν μέχρι χειλέων πλήρη,» τὸ αὐτὸ προνόμιον τῆς ποιητικῆς ὑπερβολῆς [8]).

Μετὰ δὲ τὸν ἄγγλον Chandler ὁ γάλλος Pouqueville, ἵνα παραλείπω πάντας τοὺς ἄλλους τοὺς πρὸ καὶ μετ' αὐτὸν τὸν Ἰλισσὸν κακολογήσαντας, (ἐν οἷς καὶ ὁ Breton), ἀφ' οὗ ἐπαναλάβῃ καὶ αὐτὸς τὸ γνωστὸν ὅτι ὁ Ἰλισσὸς μόνον κατὰ τὴν ὥραν τῶν βροχῶν ἔχει ὕδωρ, θεωρεῖ μυθώδη τὰ φυλλώματα τὰ σκιάσαντα πάλαι τὰς ὄχθας αὐτοῦ τε καὶ τοῦ Κηφισσοῦ «ποταμῶν ἀῤῥόχοις ποσὶ περωμένων, λέγει, κατὰ τὰ δύο τρίτα τοῦ ἔτους [9]).» Ἀλλ' εὐτυχὴς ἡ παροῦσα τῆς ὑπὸ τοῦ Κηφισσοῦ διαῤῥεομένης πεδιάδος ἀνθηρὰ κατάστασις, αἱ πλάτανοι, αἱ λεύκαι καὶ αἱ σκιεραὶ φυλλάδες, οὐχ ἧττον ἢ αἱ θεῖαι αὐτοῦ ἀηδόνες βεβαιοῦσι τὴν ποιητικὴν ἀκρίβειαν τῶν ἀρχαίων ποιητῶν τε καὶ πεζῶν συγγραφέων ἐπίκουρον νῦν ἐχόντων καὶ αὐτὸν τὸν Chandler [10]).

Τὸ ἀληθὲς εἶναι ὅτι οὐδέποτε ὁ Ἰλισσὸς ἐπλημμύρει διαρκῶς ὑπὸ ὕδατος· ὅτι ὅμως κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους διαρκῶς εἶχεν ὕδατα καὶ πολλῷ πλείονα ἢ τὴν σήμερον εἶναι κατ' ἐμὲ ἀναντίῤῥη-

[8]) Chandler, τόμ. Β', κεφ. XV σελ. 460 — 462 τῆς γαλλ. μεταφράσεως.

[9]) Pouqueville, Voyage dans la Grèce, IV. CVII σελ. 83 καὶ 96.

[10]) Chandler, αὐτόθι κεφ. XXII ἐν τέλει. Περὶ δὲ τῶν εἰς τὴν θέσιν τῆς παλαιᾶς τοῦ Πλάτωνος ἀκαδημίας καὶ τὸν Κολωνὸν συγκαλουσῶν ἡμᾶς κατ' ἔτος ἀηδόνων ἴδε τὰ ἑπόμενα, ὧν ἀκριβεστέρα ἔτι καὶ σήμερον καὶ ὡραιοτέρα περιγραφὴ τῆς τοῦ Σοφοκλέους εἶναι σχεδὸν ἀδύνατος.

Χῶρος δ' ὅδ' ἱερὸς, ὡς ἀπεικάσαι, βρύων
δάφνης, ἐλαίας, ἀμπέλου· πυκνόπτεροι δ'
οἴσω κατ' αὐτὸν εὐστομοῦσ' ἀηδόνες.

καὶ κατωτέρω·

τὸν ἀργῆτα Κολωνὸν, ἔνθ'
ἀ λίγεια μινύρεται
θαμίζουσα μάλιστ' ἀηδὼν
χλωραῖς ὑπὸ βάσσαις,
τὸν οἰνῶπα νέμουσα κισσὸν
καὶ τὴν ἄβατον θεοῦ
φυλλάδα μυριόκαρπον ἀνήλιον
ἀνήνεμόν τε πάντων
χειμώνων· ἵν' ὁ βακχιώτας
ἀεὶ Διόνυσος ἐμβατεύει
θεᾶς ἀμφιπολῶν τιθήναις.
Θάλλει δ' οὐρανίας ὑπ' ἄχνας
ὁ καλλίβοτρυς κατ' ἦμαρ ἀεὶ
νάρκισσος, μεγάλαιν θεαῖν,
ἀρχαῖον στεφάνωμ' ὅτε
χρυσαυγὴς κρόκος· οὐδ' ἄϋπνοι
κρῆναι μινύθουσιν
Κηφισοῦ νεμάδες ῥεέθρων
ἀλλ' αἰὲν ἐπ' ἤματι
ὠκυτόκος πεδίων ἐπιγίγνεται
ἀκηράτῳ σὺν ὄμβρῳ
στεναυάχου χθονός . . . . . .
. . . . . .
ἔστιν δ' οἷον ἐγὼ γᾶς Δοίας οὐκ ἐπακούω,
οὐδ' ἐν τῷ μεγάλᾳ Δωριδι νάσῳ Πέλοπος πώποτε βλαστὸν
φύτευμ' ἀχείρωτον αὐτόποιον,
ἐγχέων ῥόθημα δαΐων,
ἃ τάδε θάλλει μεγίστᾳ χώρᾳ
γλαυκᾶς παιδοτρόφου φύλλον ἐλάας.
. . . . . .

[Σοφοκλέους Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῷ.]

τον [11]). Διότι, ἀφαιρουμένου τοῦ καθ' ὅλον τὸ μῆκος, ἀπὸ τῶν πηγῶν μέχρι τῆς πλατάνου ὑφ' ἣν ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Φαῖδρος ἐκάθησαν, ἀρδεύοντος τοὺς πολυαριθμοτέρους τὸ πάλαι κήπους ὕδατος, ἔμενεν αὐτῷ ἀρκοῦν ὅπως *ἐν ὥρᾳ θέρους* καὶ *σταθερᾷ μεσημβρίᾳ*, κατὰ τὸν φίλον Πλάτωνα, βαδίζωσιν ἐν τῷ ῥείθρῳ αὐτοῦ *ἠβέως βρέχοντες τοὺς πόδας αὐτῶν* δύο ἀνυπόδητοι φιλόσοφοι, καὶ ἀνακαλύπτωσιν ὅτι ἡ ἐξ αὐτοῦ τοῦ ποταμίου ὕδατος (ὡς καὶ σήμερον ἐν τοῖς κήποις διὰ παρεκτροπῆς αὐτοῦ) *σχηματιζομένη πηγὴ «χαριεστάτη ὑπὸ τῆς πλατάνου ῥεῖ μάλα ψυχροῦ ὕδατος, ὥστε γε τῷ ποδὶ τεκμήρασθαι* [12]).»

Ὅπως ποτ' ἂν ᾖ, ἡ ἄλλοτε ὑπάρχουσα γέφυρα καὶ τότε ἦτο καὶ σήμερον εἶναι ἀπαραιτήτως ἀναγκαία, διά τε τοὺς κατὰ τετραετίαν παναθηναϊκῶς ἐν τῷ Σταδίῳ τελουμένους ἀγῶνας, καὶ διὰ τὴν συχνὴν τῶν τε ἐντόπων καὶ τῶν ξένων περιπατητικῶν καὶ ἀρχαιολόγων ἐπίσκεψιν τῶν ἀπέναντι ἀρχαίων θέσεων. Ὅθεν ὀρθῶς ἐψηφίσθη ἡ πρὸς ἀνοικοδόμησιν αὐτῆς ἐπὶ τῶν ἀρχαίων λειψάνων δαπάνη.

Ἐν ᾧ δὲ τῶν νεωτέρων κτιστῶν καὶ τεκτόνων ἡ ἐργασία στήριγμα παρασκευάζεται τοῦ ἀρχαίου ἔργου τὰ γεγηρακότα μὲν ἀλλὰ σθεναρὰ βάθρα, καὶ τὰ νεώτερα τοῦ Ὑμηττοῦ καὶ τῆς Πεντέλης λιθότεκνα διὰ σιδηρῶν μοχλῶν καὶ πυρίτιδος μαιευόμενα σφηκοῦνται μεταξὺ τῶν ἀρχαίων ξανθῶν πρωτοτόκων τῶν ἐκ τῶν στέρνων τῆς αὐτῆς μητρὸς ἄνευ βίας καὶ ὠδίνων δι' ἐντριβῆς ῥευστοῦ τινος ἀποσπασθέντων, εὔκαιρος βεβαίως θέλει θεωρηθῇ μικρά τις καὶ κατ' ἀνάγκην ἀτελὴς περιγραφὴ τοῦ καταστραφέντος ἀρχαίου μνημείου, μέλλουσα εἰς τὸ ἑξῆς ν' ἀποτελέσῃ, ὡς καὶ οἱ παλαιοὶ καὶ σεβάσμιοι λίθοι, μέρος ἀναπόσπαστον τῆς ἱστορίας τῆς νέας γεφύρας.

Ἡρώδης ὁ Ἀττικοῦ, ὁ Κηφισιεὺς ἐκεῖνος εὐεργέτης καὶ υἱὸς εὐεργέτου τῶν Ἀθηνῶν, ὁ ἀνακαινίσας ἢ μᾶλλον ἐκ βάθρων ἀνασκευάσας τὸ ὑπὸ Λυκούργου τοῦ ῥήτορος θεμελιωθὲν (350 π. Χ.) παναθηναϊκὸν Στάδιον, ᾠκοδόμησεν ἰδίᾳ δαπάνῃ καὶ ἐκ τοῦ αὐτοῦ πεντελησίου λίθου ἀπέναντι τῆς εἰσόδου τὴν σήμερον ἀνοικοδομουμένην γέφυραν, διευκολυνο-

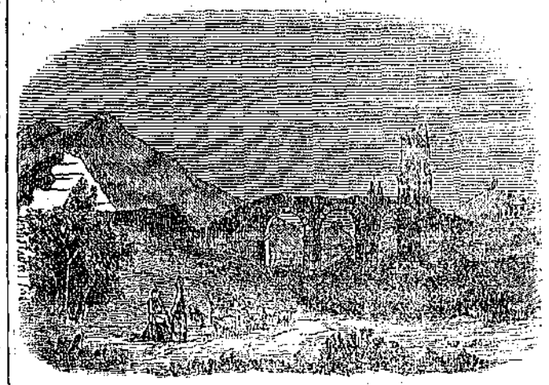

Ἡ γέφυρα τοῦ Σταδίου ἐν ἔτει 1750.

μένης οὕτω τῆς τε διαβάσεως τοῦ ποταμοῦ εἰς τοὺς θεατὰς καὶ τῆς ἐξόδου εἰς τὴν παναθηναϊκὴν πομπὴν [13]) καὶ προλαμβανομένου, λέγει ὁ Chandler, ἐπιλήσμων ὅσων τοῦ Ἰλισσοῦ κατηγόρησε, «παντὸς ἐκ τυχὸν ἐπερχομένης πλημμύρας δυςυχήματος [14]).» Ὁ περιηγητὴς οὗτος καὶ ὁ δεκατέσσαρα ἔτη πρὸ αὐτοῦ εἰς Ἀθήνας ἐλθὼν Stuart [15]), ἔτι δὲ καὶ ὁ γάλλος καλλιτέχνης Leroy [16]) εἶδον καὶ περιέγραψαν

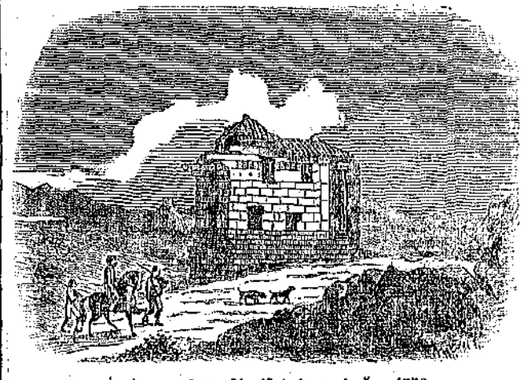

Ἡ γέφυρα τοῦ Σταδίου ἐξ ἀπόψεως ἐν ἔτει 1750.

τὴν γέφυραν ταύτην, οἱ δύο οὗτοι μάλιστα καὶ ἐτύπωσαν ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτῶν ἀκριβῆ τῆς γεφύρας ἀπεικονίσματα, ὡς εἰ προέβλεπον τὴν ἐν βραχεῖ χρόνῳ πλήρη αὐτῆς καταστροφήν.

[11]) Ὁ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1672 καὶ 1674 γράψας τὴν ἀφελῆ περὶ Ἀθηνῶν ἔκθεσιν ἀγαθὸς ἰησουΐτης πατὴρ Βαδίνος κάλλιστα καταδεικνύει τοῦτο λέγων· «ἐκ τῆς καλλονῆς τοῦ πλάτους καὶ τοῦ μήκους τῆς γεφύρας (τοῦ Σταδίου δηλ.) εὐκόλως τις κρίνει ὅτι ὁ Ἰλισσὸς εἶχεν ἄλλοτε ἀφθονώτερον ὕδωρ ἢ σήμερον, διότι νῦν μία ἐκ τῶν καμαρῶν τούτων καὶ εἰς τῶν ὀχετῶν ὑπαρκεῖ καὶ ἐν αὐτῷ τῷ χειμῶνι εἰς ὅλα τὰ ὕδατα τοῦ μικροῦ τούτου ποταμοῦ.» De Laborde, I. σ. 206 ἐν σημ.

[12]) Πλάτωνος Φαῖδρος αὐτόθι. Ὁ Chandler παρενόησεν ἐν μέρει τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ Φαίδρου, ἐκλαβὼν ἀντὶ κρήνης τελείας (fontaine) τὸ ἁπλῶς ῥέον ὕδωρ καὶ παραστήσας ὡς λούοντας τοὺς πόδας αὐτῶν τοὺς φιλοσόφους.—Ἡ δὲ τῶν καθολικῶν ἱεραποστόλων ἔκθεσις (1675) ἤ τις ἐγχειρίσαι ὡς βάσις εἰς τὸ σύγγραμμα τοῦ μὴ ἐλθόντος εἰς Ἀθήνας Guillet de St. Georges, περιέχει τὰ ἑξῆς παρατηρήσεως ἄξια περὶ τῶν ὑδατίων τοῦ Ἰλισσοῦ· «ἡ γέφυρα ὑποστηρίζεται ὑπὸ τριῶν ἀψίδων καὶ ὑπ' αὐτὰς ἔῤῥεον ὁ Ἰλισσὸς ὅτε ἦτο ποταμός· διότι σήμερον τὸ ῥεῖθρον εἶναι ξηρόν. Ὁ Ἰλισσὸς ἀξιοθέατος καὶ διῳρεθεὶς ἀπείρους ὀχετοὺς ἢ ἀμάρας (rigoles) διαχεομένους δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ.» De Laborde I. σ. 224 ἐν σημειώσει.

[13]) Breton, Athènes, κεφ. VII, σ. 303.

[14]) Αὐτόθι κεφ. XVI ἐν ἀρχῇ.

[15]) Antiquités d'Athènes.

[16]) Ruines des plus beaux monuments de la Grèce.

Ἡ γέφυρα ἐστηρίζετο, ὡς καὶ ἐν τῷ ἀπέναντι ἀντιγράφῳ τοῦ στουαρτείου ἰχνογραφήματος καταφαίνεται, ἐπὶ τριῶν ἀψίδων, ὧν ἡ μεσαία εἶχε πλάτος εἴκοσι ποδῶν, κατὰ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ ἀτυχῶς σφαγέντος περιηγητοῦ Φρ. Βερνὼν (1676) [17]. Οἱ δὲ λίθοι τῶν ἀψίδων ἦσαν ὑπερμεγέθεις, ἰσοπαχεῖς καὶ ἰσομήκεις καὶ ἀλλεπαλλήλως τοποθετημένοι ἄνευ πηλοῦ, καὶ τὸ πλάτος 22—23 μέτρων [18]. Ἐπὶ τοῦ εὐρέως χώματος ἢ καταστρώματος (plateforme), τοῦ σχηματιζομένου εἰς τὴν ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης ἄκραν τῆς γεφύρας, μοναχαὶ γυναῖκες ᾠκοδόμησαν μονὴν καὶ ἐκκλησίαν ἐγκαταλειφθείσας ὅτε αἱ Ἀθῆναι ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐκυριεύθησαν. Τὰ οἰκοδομήματα ταῦτα ἔκλειον ἐντελῶς τὴν εἰς τὸ Στάδιον ἀπὸ τῆς γεφύρας ἔξοδον, μὴ οὖσαν ἄλλως δυνατὴν ἢ διὰ τοῦ πυλῶνος τῆς ἐκκλησίας, ὡς ὁ πατὴρ Βαδῖνος μαρτυρεῖ· κατὰ πᾶσαν δὲ πιθανότητα ἐστηρίζοντο τὰ μεσαιωνικὰ ταῦτα κτίσματα ἐπὶ πύλης θριαμβικῆς ἀρχαίας εἰς ἣν ἡ γέφυρα κατέληγε, διότι οὐ μόνον τοιαύτη ἐξήγησις ἀποδοτέα, κατὰ τὴν ὀρθὴν τοῦ De Laborde παρατήρησιν, εἰς τὸ σύνολον τῶν ἐπὶ τῆς γεφύρας οἰκοδομῶν, τὸ εἰκονιζόμενον ἐν τῷ σχεδίῳ τῶν καπουκίνων, ἀλλὰ καὶ αἱ εἰκόνες τοῦ Leroy καὶ τοῦ Stuart παραπλήσιον τοιαύτῃ τινὶ πύλῃ σχῆμα προσδιδοῦσι τῷ ἀπεικονιζομένῳ ἐρειπίῳ τῶν εἰρημένων οἰκοδομῶν [19].

Κατεστράφη δὲ ἡ γέφυρα αὕτη ἐν ἔτει 1774 κατὰ τὸν συνήθη τῷ καιρῷ ἐκείνῳ τρόπον, κρημνισθεῖσα δηλονότι ὑπὸ τοῦ τότε ὀθωμανοῦ διοικητοῦ, εἰς ὃν τὸ ὑλικὸν ἐχρησίμευσε πρὸς διαφόρους οἰκοδομάς, καὶ σήμερον οὐδὲν ἄλλο ὑπολείπεται ἢ μόνον τὰ δύο ἑκατέρωθεν ἀντιτειχίσματα ἀρκούντως καὶ αὐτὰ βεβλαμμένα [20].

Τὰ παρατιθέμενα τρία ζωγραφήματα ἀπεικονίζουσι τὸ μὲν τὴν παροῦσαν κατάστασιν τῶν τῆς γεφύρας ἀντιτειχισμάτων, ἀπέναντι τοῦ Σταδίου, τὸ δὲ τὴν γέφυραν αὐτὴν ὡς κυρίως ἐζωγραφήθη ὑπὸ τοῦ ἄγγλου Στούαρτ, καὶ τὸ τρίτον τὴν πόρρωθεν ἄποψιν αὐτῆς ἀπὸ τοῦ ἐν τῇ ἀριστερᾷ ὄχθῃ κειμένου καὶ ἔκτοτε ὁλοσχερῶς καταστραφέντος ἰωνικοῦ ναΐσκου, τοῦ Τριπολέμου ἴσως (*Παναγία εἰς τὴν πέτραν*), περὶ οὗ ἄλλοτε θέλει πιθανῶς γείνει ἐνταῦθα λόγος.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς παλαιᾶς γεφύρας.

Νῦν δ' ὅτε ἔδοξε τοῖς ἐφόροις τῶν Ὀλυμπίων ὅπως ἀνεγείρωσιν αὐτήν, δὲν ἦτο ἄρά γε ὀρθότερον, λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν ὑπαρχόντων σχεδίων, νὰ ἀνοικοδομηθῇ κατ' αὐτὰ καὶ τὰς ὑπὸ τῶν περιηγητῶν γιγνομένας γνωστὰς κυρίας βάσεις, ὅπως τὸ ἐπὶ γηραιῶν θεμελίων ἐγειρόμενον νέον οἰκοδόμημα θεωρῆται ἐν ταὐτῷ ἀρχαῖον, ἀναμιμνήσκῃ μᾶλλον τὰ παλαιὰ καὶ συνεχίζῃ οὕτω περισσότερον τὴν παρελθοῦσαν δόξαν πρὸς τοὺς παρόντας τῆς ἀναγεννήσεως ἀγῶνας;

Σ.

---

[17]) De Laborde, I, σ. 231.

[18]) Chandler, κεφ. XV ἐν τέλει.— Stuart ἔνθα ἀνωτέρω.— De Laborde, I, σ. 206 ἐν σημειώσει. Breton ἔνθα ἀνωτέρω.— Spon, τόμ. II. σ. 123, μετὰ τοῦ ὄπισθεν σχεδίου τῶν Ἀθηνῶν εἰκονίζοντος τὸ σχῆμα τῶν τριῶν ἀψίδων.

[19]) Spon, τόμ. B' σ.123. De Laborde, τόμ. II, σ.18, τόμ. I, σελ. 78, 209 καὶ 228, ἔνθα καὶ τὰ ὑπὸ τῶν μοναχῶν γραφέντα σχέδια τῶν Ἀθηνῶν, κατὰ τὴν διπλῆν αὐτῶν ἔκδοσιν, περιέχοντα ἀτελῆ ἀλλὰ πολύτιμον τῆς γεφύρας εἰκόνα.—Breton ἔνθα ἀνωτέρω.

[20]) Breton, αὐτόθι.

ΠΟΙΗΣΙΣ.

ΕΙΣ ΤΑ ΟΛΥΜΠΙΑ ΤΟΥ 1870 ΕΤΟΥΣ.

Ὦ Ἕλλην, τῶν πατέρων σου σ' ἀρκοῦν λοιπὸν εἰ τάφοι;
Τὰς τεφραδόχους κάλπας των αἰώνια θ' ἀναπνεῖς;
Τὰς δάφνας τοῦ μετώπου των γ' ἀνάμασσαῖς ἐγράφη;
Ἀπόγονος νὰ λέγεσαι; Πρόγονος σὺ δὲν θὰ γενῇς;
Δὲν θὰ γενῇς;

Τὸ παρελθὸν τὴν ὄψιν σου μὲ φῶς θὰ περιβάλλῃ,
Ὡς τὴν σελήνην δύσαντος Φοίβου ἀνταύγεια χρυσῆ;
Θὰ μνημονεύῃς πάντοτε τί ἔπραξαν οἱ ἄλλοι,
Καὶ δὲν θὰ μνημονεύσῃ τις τί ἔπραξες ποτὲ καὶ σύ;
Ποτὲ καὶ σύ;

Ἂν ᾖς' υἱὸς, καὶ σὺ πατὴρ θὰ γείνῃς καὶ ἡ μνήμη
Θ' ἀπασβεσθῇ γηράσκουσα τῶν πατραγαθιῶν·
Εἰς τὸν υἱόν σου δὲν θ' ἀρκῇ τοῦ πάππου του ἡ φήμη,
Καὶ θὰ ζητήσῃ πατρικήν.—Τί θὰ εἴπῃς εἰς τὸν υἱόν;
Εἰς τὸν υἱόν;

Θὰ εἴπῃς ὅτι αἰδηρᾶ σ' ἐμπόδισε παλάμη
Νὰ δρέψῃς εἰς στεφάνους σου τὰς ῥοδοδάφνας τῶν Τεμπῶν,
Καὶ τὸ ὑπνῶττον ξίφος σου κατώρθωσε νὰ κάμῃ
Ἀπὸ πολέμου φάσγανον εἰρωνικὴν στολὴν πομπῶν,
Στολὴν πομπῶν!

Φεῦ! θὰ εἴπῃς ἀλήθειαν.—Ἀλλ' ἔχει κ' ἡ εἰρήνη
Διὰ τοὺς στρατιώτας της ἐλαίας εὐθαλῆ θαλλόν!
Ἐὰν τὴν δάφνην τῶν μαχῶν αἱμάτων ῥοῦς ἀδρύνῃ,
Ἱδρὼς πολύτιμος αὐτὴν εἰς στέφανον πλέκει καλόν,
Πλέκει καλόν.

Εἶχον κ' οἱ πρόγονοι ἡμῶν μετὰ τὸν Μαραθῶνα
Πύθια, καὶ Ὀλύμπια μετὰ τὰς Πλαταιάς.
Κ' εἰς τὸ μετὰ αἱματηρὸν δαφνοστεφῆ ἀγῶνα,
Φαιδρὰ καὶ ἐλεαιστεφὴς ἀνοίγεται Ὀλυμπιὰς,
Ὀλυμπιάς! [1])

(Αὔγουστος 1870.)

ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΛΑΧΟΣ.

([1]) ΣΗΜ. ΠΑΝΔ. Τὸ ἀνωτέρω ἀσμάτιον ἐγράφη ὅπως ὑποβληθῇ εἰς τὸν ποιητικὸν ἀγῶνα τῶν Ὀλυμπίων καὶ τονισθῇ, κατὰ τὸ πρόγραμμα, ἐὰν ἐπεδοκιμάζετο· ἀγνοοῦμεν δὲ διὰ τί δὲν ὑπεβλήθη. Καὶ ἐπειδὴ ἑρμηνεύει μετὰ πάλλης χάριτος καὶ ἀληθείας τὴν περὶ πατραγαθιῶν Ἰδέαν τοῦ Μενάνδρου, οὗ τινος τοὺς στίχους ἐδημοσιεύσαμεν τὸν παρελθόντα μῆνα (σελ. 190), παρεκαλέσαμεν τὸν ποιητὴν νὰ ἐπιτρέψῃ τὴν ἐν τῇ «Πανδώρᾳ» δημοσίευσιν αὐτοῦ.